

Durkheim Magyarországon

Durkheim az elérhetetlen modell	1
Jászi, Párizs, Durkheim és a 'sokk'	3
Jászi és a Durkheim-recepció 1905 után	5
Egy elmaradt találkozás – Somló és Mauss	8
Új szereplők és új értelmezések	11
Felejtsük el	14
Durkheim, a mintaszerű szociológus	16
Három Durkheim – három szerep	18
Irodalom	21

Mikor ezt a tanulmányt írtam, Szilágyi Ákos a Népszabadságban a 2006-os szeptemberi és októberi utcai zavargásokat kommentálva [222] az anómia durkheimi definícióját hívta segítségül. Idézte e jól ismert sorokat: “Az emberek már nem tudják, mit lehet és mit nem, mi igazságos és mi igazságtalan, mi az, amit jogosan követelhetnek és remélhetnek; mi az, ami túllépi a mértéket. Ennek következtében nincs semmi, amire ne tarthatnának igényt.” [67, 275] Durkheim kézenfekvő hivatkozások forrásává vált, legalábbis a társadalomtudományosan művelt értelmiség körében.

Az ide vezető út kanyargós és nehéz volt. Ezen kézenfekvő módon három periódust különíték el, az I. világháború előtti korszakot, a két világháború közti időt és a hatvanas évek második felétől induló korszakot. Hogy ezek milyen nagy mértékben különböző idők voltak, nem kell a kicsit is tájékozott magyar közönség előtt indokolni. A szokástól eltérően az utolsó periódus határának 1980-at veszem. Ezt egyrészt az indokolja, hogy ekkorra formálódott ki a szociológia intézményrendszere, de ebben a lehatárolásban személyes okok is szerepet játszanak. Az 1980 utáni recepciótörténetet másoknak kell megírni.¹

Durkheim az elérhetetlen modell

Ismert, hogy a szociológia szó jelentése a század elején Magyarországon nem ugyanaz volt, mint ma. Aki szociológiáról beszélt, azon egy progresszív, liberális, világi és pozitívista megközelítésmódot és hitvallást értett, nem specializált tudományt.² Ez nem azt jelenti, hogy

¹ A dolgozat elkészítésében sokan voltak segítségemre. Köszönöm Saád Józsefnek, hogy egyrészt bibliográfiai anyaggyűjtését rendelkezésemre bocsátotta, másrészt átadta A pozitívista módszertan két programja című kéziratot tanulmányát. Köszönöm Ferge Zsuzsának és Léderer Pálnak, hogy egy hosszabb beszélgetésre vállalkoztak. A másoktól kapott segítséget a dolgozat vonatkozó helyén köszönöm meg. A tanulmány írása során felhasználtam Frank Dénes: Durkheim Magyarországon című 2004-ben írt szakdolgozatát, aki vállalkozott a Huszadik Század Durkheim recepciójának részletes feldolgozására, nagy anyagot tárt fel, de nem a kellő gondossággal, ennek következtében használhatatlan bibliográfiával. Bár interpretációi több helyen felületesek, helyesen emelte ki, hogy Jászi párizsi tapasztalatai és a belőle eredő un. 'Durkheim-sokk' összetettebb élmény volt, mint azt a korábbi elemzők feltételezték.

² Babits regényének ifjú hőse, Imrus kudarcba fúlt lázadása kezdetén egyebek mellett a szociológiából merített ihletet. „Ahol bomlik a régi, mindig születik valami új, s Imrus csikó türelmetlenségében már bomlani érzett

a szociológia ügyét magukénak vallók között ne lettek volna, akik a szociológiát mint tudományt is szerették volna kialakítani. A kérdés az volt, hogy az összeegyeztethetetlenek látszó törekvéseket miként lehet összeilleszteni.

A *Huszdik Század* és a hozzá kapcsolódó *Társadalomtudományi Könyvtár* fontos szerepe a fenti bizonytalan értelemben vett szociológia népszerűsítésében nem szorul igazolásra. Közismert, hogy a folyóirat egyik bevallott célja a nyugati, felvilágosult vagy annak tartott eszmék népszerűsítése volt, s ebben a szociológiai tájékozódásnak kiemelt szerepe volt.

A folyóirat első számának első oldalán, mint ismert, Spencer levele állt [213], aki már akkor sem számított igazán korszerű szociológusnak. Spencer filozófiájának Collins-féle kivonatát Jászi fordította 1903-ban. [32] (A *First Principles* fordítása 1909-ben következett. [214]) Spencer mellett az első kötet hozta Simmelnek a szociológia problémájáról írt neveztes dolgozatát, rövidítve [202], amelyet addigra már franciául, angolul, olaszul és oroszul is publikáltak (a magyar fordításról a modern Simmel összkiadás nem tud). [39, 586] A pénz filozófiáját 1902-ban recenzálták. [72] Leopold Gusztáv egy hosszabb cikkben tekintette át a szociológia 'újabb irányait', említette mindenekelőtt Rudolf Stammlert és a magyarországi születésű Ludwig Steint, aztán Spencert, Gumpłowiczot, de Robertyt, az organicistákat (Lilienfeld, Schäffle, Worms), az amerikai Giddingset és Wardot, de a tárgyalt szerzők széles spektruma ellenére nem tudott semmit Durkheimről. [147] Az angol nyelvű szociológiai világot reprezentálta a statisztikus Arthur Bowley munkájának ismertetése [81], egy részletes beszámoló a szociológia oktatásáról az Egyesült Államokban [223], valamint Jászi lelkes ismertetése Lester Ward *Pure Sociology*-járól. [103] A francia irodalom jelenléte erősebb volt. Jászi rokonszenvező ismertetést írt a filozófus-embriológus Le Dantec társadalmi nézeteiről [98], recenzálta *Annales de l'institut international de sociologie* című évkönyvet és Durckheim (sic!) *Année sociologique*-ját. [100, 101] Durkheim neve szövegben először a *Rivista italiana di sociologia* egy számának az ismertetése kapcsán jelent meg. [1] Megkülönböztetett figyelmet szenteltek Tarde-nak (Jászi: „Franciaország legjelentékenyebb szociológusa”). [108, 229] Le Bon, akivel sokat foglalkoztak később is, pozitív említést kapott. [188] Az organicizmusnak számos híve volt a HSZ körül csoportosulók közt, de már az első kötetben hozták Bouglé egy esszéjét, amelyben az organicista (fiziológiai) szociológia ellen érvelt.. [27] Jászi recenzálta Bouglének az egyenlőségi eszméről írt könyvét is. [107] Viktor (Oszkár bátyja) áttekintette a kollektív lélekkel kapcsolatos munkákat, foglalkozott Tarde-dal, Worms-szal és Espinas-szal – de Durkheimmel nem. [123]

A HSZ első köteteinek borítóján számos 'munkatárs' volt felsorolva, neves gondolkodók és értelmiségiek, többek közt nyugat-európaiak is, akik e szimbolikus gesztussal mintegy támogatták a lap törekvéseit. E listán szerepelt néhány szociológus, így C. Bouglé, E. Durkheim, G. Simmel, W. Sombart and G. Tarde.³ Egyáltalán nem volt természetes, hogy Durkheim (és Bouglé) szerepeljen ezen a listán. A századfordulón még nem volt különösen jól ismert és elismert nemzetközileg. [20, 200, 235] A HSZ munkatársai számára sem volt mértékadó tekintély. Csak egy volt a francia szociológia vagy társadalomtudomány számos reprezentánsa közt, mint René Worms, Gabriel Tarde vagy Félix Le Dantec.

maga körül mindent; elsősorban a Társadalmat, a társadalmi osztályt, amelyhez tartozott – be kell vallani, egy kicsit azért is, mert éppen egy új szociológiai folyóiratot olvasott, amit Gittától kapott kölcsön, Chénier-vel és Goethével együtt, s ami egész új világot tárt föl előtte; e folyóiratban sok szó esett Spencer Herbertről, s ebbe írt Schapringer is. Spencer Herbert és Schapringer bizonyosan nagy tekintélyek, akik fölszabadíthatják egy 'szegény ifjú' gondolatait ...” [8, 370] Gitta modellje a Wardot és Giddings-et fordító Dienes Valéria, Schapringeré talán a szociológus Leopold Lajos. Ld. [221, 388, 394]

³ Durkheimmel (és valószínűleg Bougléval is) Jászi Oszkár vehette fel a kapcsolatot. Lásd Jászi levelét Somló Bódoghoz 1899. november 8-án. [154, 10] A kapcsolat nem lehetett túl intenzív, hiszen Jászinak, mikor megérkezett Párizsba 1905-ben, ajánlólevélre volt szüksége Durkheimhez. Lásd Somló Bódoghoz 1905. február 16-án írt levelét. [154, 71]

Jászi, Párizs, Durkheim és a 'sokk'

1905 változást hozott Durkheim magyarországi recepciójában. Jászi, aki már több ismertetést is írt francia szociológusokról, az év első felét Párizsban töltötte. Barátaihoz (Somló Bódognak, Szabó Ervinhez) írt levelei rosszézésről, bizonytalanságról és kisebbségi érzésről tanúskodnak. Jászi kétségtelenül sokszerű élményt élt át Párizsban⁴, mint sok kelet-európai előtte és utána. A párizsi gazdag polgári világban magasabb rendű szellemi és kulturális milió közelébe került. Az a mód, ahogy Jászi élményeit interpretálta, a Durkheim-recepció sajátosságait is segít megvilágítani.

Jászi 30 éves volt, nehéz személyes helyzetben. Jogvégzettként kormányhivatalnok volt, de politikai és tudományos ambíciói is voltak. A párizsi szabadságot arra akarta használni, hogy rájöjjön valódi hivatására. Először Le Dantec-vel találkozott, akit 1904. november 9-én Somlónak írt levelében "a francia biológia genialis vezérének" nevezett. [154, 42] A Le Dantec-nél tett látogatás arról győzte meg, hogy természettudományos ismeretei (amelyekre társadalomtudományát alapozni kívánta) elégtelenek, és hogy általánosságban a magyar szellemi élet lemaradott, nincs igazi pozitív tudás.⁵ A Durkheimmel ("A német professzorokra emlékeztet, megjelenésében úgy, mint könyvekben nehézkes megkülönböztetésekkel" [112, 329]) való találkozásra néhány nappal ezután került sor, valamikor március 2-a és 12-e között. Jászi nem volt teljesen készületlen: már írt az *Année sociologique*-ről, és a találkozó előtt olvasta *A szociológia módszertani szabályai*-t. A találkozó napja maga "sötét nap" volt számára. Szinte azonos szavakkal írta le Durkheimnél tett látogatását Szabó Ervinnek március 12-én [153, 75-76] és Somló Bódognak március 15-én [154, 81-85]. Durkheim (ahogy korábban Le Dantec is) megpróbálta arról meggyőzni, hogy professzorának, Pikler Gyulának introspektív spekulatív pszichológiája idejétmúlt elképzelés⁶, hogy a Jászi által igen nagyra tartott Spencer féle vallásbölcselet *pur enfantillage*. Jászi szerint Durkheim egyfajta kollektív pszichológiát művel. Lenyűgözte az a ténybeli tudás, amely Durkheimnek és munkatársainak⁷ a birtokában volt. "Tények, ismét tények, és újra tények!" – így összegezte Durkheimnél tett látogatása tapasztalait. Nézeteit (például munkamegosztás-könyvét) viszont ellenszenvesnek találta. Somlót így bízta Durkheim tanulmányozására: „Azt is látni fogod, hogy milyen reakciós és kispolgári világ ez!” [154, 83] Egyetértően idézte 1905. április 11-12-én Somlónak írt levelében a pszichológus Ribot-t, akit áprilisban keresett fel: „Durkheimék pozitív álorka alatt metafizikát csinálnak ...” [154, 91]

Jászi, amikor egy cikkben is közzétette a Le Dantecnél és Durkheimnél tett látogatásáról szerzett benyomásait [112] – lényegében megismételve a levelekben kifejtett gondolatokat – kitért a *Szabályok* fő gondolataira is. Ez a könyv nagy benyomást tehetett rá. Kiemelte pozitivisták téziseit, a társadalmi tények meghatározását, a tények dolgokként való

⁴ Lásd Nagy Endre cikkét [176]; én másképp értelmezem Jászi párizsi élményeit.

⁵ Lásd 1905 március 1-én és 2-án írt leveleit Somlóhoz [154, 76] és Szabó Ervinhez [153, 71]. Barátja, Méray-Horváth Károly organicista szociológiai eszméit próbálta magyarázni Le Dantec-nek, aki nevetségességnek minősítette azokat, s még arra sem volt hajlandó, hogy egy pillantást vessen Méray-Horváth német nyelvű közleményeibe.

⁶ Talán párizsi tapasztalatai hatása alatt Jászi támadást intézett az introspektív pszichológia ellen 1905 nyarán, és „a külső, objektív, mindenki által megállapítható, megmérhető és ellenőrizhető” tények elsődlegességét hangsúlyozta. [110] Pikler mérgesen válaszolt [189], Jászi viszontválaszában Durkheim *Öngyilkosság*-át említette annak példjaként, hogy a jelenségeket társadalmi tényezőkkel lehet magyarázni, nem kell őket lelki tényezőkre redukálni. [111]

⁷ Jászi 1905 április 5-én találkozott Mauss-szal és Hubert-rel. Lásd Somló Bódognak 1905. április 2-án írt levelét. [154, 86] "Idegen világ" – írta a mágiáról írott dolgozat kapcsán.

kezelésének szükségességét, az előzetes fogalmak kiküszöbölésének fontosságát. De Durkheimet ennek az ismertetésnek a végén is a tömegpszichológia művelésével, metafizikával, a racionális magyarázatok elutasításával vádolta meg. [112, 332] Egy valamivel később publikált tanulmányban Mauss és Hubert mágiáról írott esszéjét [163] ismertetve a ténybeli gazdagságot emelte ki – misztikus magyarázatok mellett: „A mágia a kollektív lélek (az új istenség) misztikus szülötte lesz ...”. [110, 540]⁸

Jászi bizonytalan volt személyes és elméleti tekintetben is, és ez csapódott le abban a bizonytalanságban, amely Durkheimről alkotott értékelését jellemezte. A személyes és elméleti aspektusok nem választhatók el, s együtt tükrözik a magyar progresszív értelmiségiek bizonytalanságait. Jászi párizsi benyomásait befolyásolták budapesti tapasztalatai. 1904-ben lépéseket tett, hogy megszerezze a habilitációt, ami megnyitotta volna az utat az egyetemi tudomány felé. Úgy vélte azonban, hogy radikális nézetei és a választott tárgy, a szociológia miatt egyetemi karrierre aligha számíthat. Jászinak persze politikai ambíciói is voltak, de az adott politikai keretek nem sok teret nyitottak az általa elképzelt radikális, modern terminussal szociálliberális és antiklerikális politika számára. Mint Szabó Ervinnek írta 1905. március 2-án: “Valami tudományocskát, melyet a politika prostituál, nincs kedvem művelni. Mert a tudomány egyként ocsmány, ha szocialista célzattal dolgozik, mint ha klerikálissal ...”. De nyílt politikai tevékenységre sem látott lehetőséget. [154, 71] Jászi megpróbálta a politika és a tudomány közti szakadékot áthidalni. A HSZ-ben közölt első esszéjében a ‘tudományos publicisztika’ szükségességéről írt: “... a társadalom életének alaptörvényeiből kiindulva azok szempontjából mérlegeli és bírálja a jövő fejlődését, a haladás terveit és eljárásait, nem pedig a pártvezéri elhatározások, klub-intrikák vagy jogi konstrukciók.” [122, 58] Ebben a formulában benne volt a HSZ egész programja: tudományos is akart lenni, ugyanakkor a politikai és szociális kérdésekben is állást akart foglalni (ami a politikát illeti, a skála kezdetben elég széles volt, a hagyományos liberalizmustól a szocializmusig és anarchizmusig terjedt, később leszűkült a baloldali liberalizmustól a szocializmusig terjedő szeletre). Jászi igazi kelet-európai értelmiségi volt, aki összeegyeztethetetlen szerepeket próbált kombinálni.⁹ Az egészben nem Jászi személyes ügyéről volt szó. Az a tudományos szerep, amire vágyott nem létezett Magyarországon. A korai XX. században a szakszerű szociológia létrejöttének egy dinamikus, terjeszkedő és ezért minimális mértékben nyitott szellemű egyetemi rendszer volt az előfeltétele. A magyar szellemi élet példátlanul pezsgő volt ebben az időben – az egyetemeken minden értékük mellett is kevésbé.

Elméleti tekintetben Jászi eklektikus volt: lelkesedett Le Dantec elképzeléséért, amely a társadalomtudományt a természettudományos törvényekre építette volna, nem volt ellenvetése a társadalmi tények durkheimi fogalmával szemben, ami kizárta Le Dantec naturalizmusát, elvetette a kollektív reprezentációk durkheimi eszméjét, aféle kollektív pszichológiának tartva azt, de Pikler pszichologizmusát durkheimi érvekkel támadta. Ebben az eklekticizmusban személyes elemek is szerepet játszottak, de a Jászi által vállalt ‘közértelmiségi’ szerep ezeket felerősítette. Hiszen az érdekesség és újítás sokkal fontosabbak a nyilvános vitákban, mint a szigorú következetesség.

⁸ Ugyanitt Durkheim iskolájáról általánosságban: „Keserűen csalódtam ... mert az iskola módszertani elvei papiroson maradnak, hogy a való kutatásban helyet adjanak valami igen kellemetlen (s a legrosszabb fajtájából való) metafizikának.” [110, 539]

⁹ Már 1905. február 16-án azt írta Somlónak: „Szociológiai politikát aligha fogok itt találni, fiam. Azért, mert ezt a hibrid diszciplínát itt nem tanítják.” [154, 71] 1905. április 2-án újra Somlónak. „Hazatérve nekem végleg választanom kell majd a Tudomány és Politika között.” [154, 85] Jászi természetesen képtelen volt választani, míg külső körülmények erre rá nem kényszerítették. Amerikai emigrációjában nagyrészt meg volt fosztva a politika befolyástól, s ez nagyon nyomasztotta.

Jászit a durkheimi jelenség – a szociológia mint egyetemi tárgy, a tudományos együttműködés lehetősége, a tudás munkamegosztásos felhalmozása¹⁰ – fájdalmasan emlékeztette saját helyzetére. “A mi életünk, barátom, csak torzképe egy nyugat-európai életnek” – írta Somlónak 1905. március 15-én ugyanabban a levélben, amelyben részletesen elmagyarázta, hogy miben nem ért egyet Durkheimmel. [154, 84] Durkheim – és mindenek előtt a *Szabályok*, amelynek a tanulmányozását barátjának ajánlotta [lásd 154, 77] – a szociológia sikerének a jele volt, és Jászi arról ábrándozott, hogy Magyarországon is meg tudja teremteni a tények megfigyelésére épített, az illúzióktól és csalásoktól megszabadított társadalomtudományt.¹¹ Durkheim, az általa elért egyetemi státus s ami ezzel járt, a politikától való tartózkodás egy olyan helyzetet példázott, amelyről egyfelől tudta, hogy soha nem érheti el, s ez bántotta, másfelől nem is volt hajlandó vállalni az ezzel a szereppel járó korlátokat. Jászi – leveleiben és tanulmányaiban egyaránt – ellenérzéssel viseltetett Durkheim és iskolája iránt, nem szerette őket – a szellemi arculatot, sosem a személyeket.¹² [pl. 112, 332, 153, 76, pl. 154, 77, 82-83] A durkheimi szociológiáról alkotott véleménye többretegű volt: elismerte módszertani és kutatási eredményeit, de komoly fenntartásai voltak a közélettel kapcsolatos beállítottságai tekintetében. Durkheim valóban nem művelte a ‘tudományos újságírást’, amit Jászi javasolt – és csinált is.

Jászi és a Durkheim-recepció 1905 után

Durkheim 1905 utáni recepcióját jobban megértjük, ha látjuk azt, hogy milyen volt a HSZ nyugati társadalmi gondolkodás iránti általános érdeklődése. Kétségtelen egyre több szociológussal foglalkoztak, egyre inkább láthatóvá vált az olvasók számára az óceán két partján intézményesülő szociológia. A Társadalomtudományi Könyvtárban is több új cím jelent meg.

A német nyelvű szociológián belül Simmel volt az egyik legtöbbet szemlézett szerző: ismertették a *Probleme der Geschichtsphilosophie*-t [73], a *Soziologie*-t [230], Goethe-könyvét. [199] A korszak vége felé újfajta megközelítést jelentett a fiatal Mannheim Károlyé. [158, 159] Simmel mellett foglalkoztak Martin Buber híres *Gesellschaft* sorozatával [125], Michels politikai szociológiájával. [95] Michels maga is adott elő a Társadalomtudományi Társaságban. [165] A heidelbergi Privatdozent Emil Lederer két írást publikált a HSZ-ben (két a Társadalomtudományi Társaságban tartott előadást). [145, 146] Egy névtelen szemlélő ugyan 1912-ben megemlítette „a Max Weber, Simmel, Tönnies és Sombart nevéhez fűződő szociológia” nézőpontját [135, 835], de Max Weber hiányzott a HSZ olvasóinak felkínált szociológiai panorámából – testvére, Alfred mint az ipari *Standort* elméletének megalkotója nem. [15, 233] A korai német empirikus kutatás egyik legfontosabb kezdeményezéséről, az ipari munkásság kiválasztásáról és alkalmazkodásáról szóló (Alfred Weber által elindított és Max Weber közreműködésével folyó) vizsgálatról beszámolt a HSZ [217, az ismertetésre kerülő kötetben Max Webernek nem volt írása]. Sombarra irányult bizonyos figyelem. Bestsellerét, a *Sozialismus und soziale Bewegung*-ot a Társadalomtudományi Könyvtárban lefordították [204], és más műveit is ismertették, olykor kritikusabban, máskor egyetértően. [36, 226] A legtöbbet azonban

¹⁰ Somlóhoz írott leveleiben Jászi újra és újra visszatért a durkheimi csoportban végzett szociológiai munka kollektív jellegére [154, 76, 91, 96], közös kutatást javasolt. Ennek kapcsán azt írta március 15-én kelt hosszú, a Durkheimnél tett látogatásról beszámoló levelében: „Talán a javasolt együttes munka is enyhítene a milieu és a faj bajain. ... Talán Somló+Jászi=egy árja nyugat-európai tudós.” [154, 84] Jászi nem tudta, hogy Durkheim zsidó származású? Durkheim erről nem szívesen beszélt.

¹¹ Lásd némileg megkésett empirikus szociológiai programját [121]

¹² Durkheim a kortársak szerint kellemes modorú személyiség volt, ugyanakkor nagyon biztos nem annyira önmagában, mint inkább meggyőződéseiben. Paul Lapie 1897. május 7-én így írt Bouglénak a Durkheimel való találkozás után: „Alapjában véve mindent, *e pillanatban*, a vallással magyaráz, a rokonok közti házassági tilalmak vallási dolgok; a büntetés vallási eredetű, minden vallási. Csak lanyhán tiltakoztam néhány állítás ellen, amely nekem kétesnek tűnt; nincs meg a kívánt felkészültségem ahhoz, hogy egy ennyire jól dokumentált és *pillanatnyi* állításaiban ennyire biztos úrral vitakozzam. – Ettől eltekintve kedves ...” [33, 39] Jászi valószínűleg hasonló helyzetben volt – vagy ha nem anyanyelvi beszélő voltát tekintjük, sokkal rosszabban.

az amatőr szociológus és liberális szocialista Franz Oppenheimer műveivel foglalkoztak [80, 234], több cikkét lefordították [181, 182, 178, 183], elő is adott a Társadalomtudományi Társaságban [179], sőt egy kritikai válaszcikket is közöltek tőle. [180] A hollandiai szociográfus Steinmetz is publikált egy tanulmányt a HSZ-ben, amelyet később többször idéztek mint a társadalomkutatás egy sajátos irányzatát legitimáló írást. [215]

Ausztriában a HSZ csoportja eleven kapcsolatot tartott fenn baloldali és szocialista értelmiségiekkel. [Lásd 151] A szociológus Ratzenhofert [192] [193] és Gumpłowiczot elég jól ismerték. [85, 139] A *Wiener Soziologische Gesellschaft* vezetője (és a *Deutsche Gesellschaft für Soziologie* egyik alapítója) Rudolf Goldscheid előadást tartott a Társadalomtudományi Társaságban, amelyet a HSZ-ben is közöltek. [84]

1905 után az amerikai szociológiai világ is láthatóbb lett. Albion W. Small *General sociology*-jából lefordítottak és közreadtak egy fejezetet [203] ugyanúgy, mint W.I. Thomas egy esszéjét. [225] Thomas maga is látogatást tett Magyarországon, és kapcsolatba került a HSZ csoportjával. [88] Egyikük közreadott egy részben Thomas által inspirált empirikus vizsgálatot. [31] Ismertetést kapott Small (meglehetősen kritikus) [94], Ward ('Amerika legeredetibb és legtekintélyesebb szociológusa') [38, 140, 210], Sumner *Népszokások*-ja [216], Ross. [96] Regisztrálták szociológiai kézikönyvek megjelenését (Dealey-Ward, Blackman és Giddings munkáit) [104], a megtartott konferenciákat. [93] Ward és Giddings könyveit a Társadalomtudományi Könyvtárban Dienes Valéria lefordította. [82, 236] Amerikai tanulmányútján Braun Róbert felfigyelt a 'survey movement' legnevezetesebb termékére, a *Pittsburgh Survey*-re. [7]

Az angol nyelvű antropológiát Westermarck reprezentálta, akinek *The Origin and Development of the Moral Ideas*-ját recenzálták is [86], és egy részét le is fordították. [237] Frazer is megjelent, egy művét ismertették is [169] és liverpool-i bemutatkozó előadását le is fordították. [79]

A francia társadalomtudósok közül az organicista Le Dantec ugyanolyan népszerű maradt, mint korábban. [17, 155] Worms *Institut International de Sociologie*-jának az évkönyveit ismertették [106, 218], de magát Worms-ot is (meglehetősen kritikusán). [2] Fouillée-ről mint a francia szociológia doyenjáról emlékeztek meg. [4] Le Bon a legtöbbet emlegetett francia társadalomtudósok között maradt (már ha tudósnak tekinthető) – fordítottak tőle [142, 144] és írtak róla. [18, 231, 232] Jászi hangot adott a konzervatív politikai nézeteivel szembeni ellenérzésének, állításait közhelyesnek minősítette, de „korunk legeredetibb szellemei közé” számította. [97, 117] Mint szerkesztő nem zárta el a HSZ oldalait a durkheimi csoporttal versengő irányzatok elől (pl. Vacher de Lapouge [37] vagy Van Gennep [167]).

Jászi kis könyvecskéje a szociológiáról jól tükrözte a HSZ tájékozódását: a bibliográfiában Bouglé, Comte, Durkheim (erről később), Espinas, Ferri, Frazer, Giddings, Gumpłowicz, Kautsky, Kidd, Le Bon, Lévy-Bruhl, Marx, Morgan, Ratznehofer, Roberty, Ross, Schmoller, Small, Sombart, Tarde, Veblen, Ward, Westermarck műveit sorolta fel. [115, 70-71]

A HSZ 1905 után sem biztosított kivételezett helyet Durkheimnek vagy a durkheimi iskolának, és azt sem lehet mondani, hogy a folyóirat szerkesztői nagyon figyeltek volna a durkheimi csoport irodalmi tevékenységére. Ellenkezőleg, a kortárs olvasónak az lehetett a benyomása, hogy Oppenheimer, Ward vagy éppen Le Bon legalább olyan fontos, mint Durkheim. Természetesen Durkheimet Oppenheimertől, Le Bontól vagy akár Sombarttól is megkülönböztette (de az amerikaiaktól nem), hogy professzionális egyetemi szociológus volt. Ezt a HSZ szerzői is tudták, és időről időre figyelmeztették erre olvasóikat.

Néhány hozzá kapcsolódó jegyzet mellett¹³ Durkheim egy politikailag kényes összefüggésben is megjelent a HSZ-ben. A kormányzat választójogi tervezete – hogy elkerülje az általános választójog feltételezett káros hatásait – plurális szavazati jogot adott volna egyebek mellett a magasabb képzettséggel rendelkezőknek. A HSZ szerkesztői 1908-ban neves értelmiségieket és egyetemi embereket kértek meg (pl. Fouillée-t, Kautskyt, Tönniest, Loria-t, Masarykot, Oppenheimert, Gumpłowiczot, Michelst, Jaffét, Bouglét, Rosst), hogy véleményezzék a tervezetet. Durkheim rövid válasza, első magyarul megjelent

¹³ 1908-ban egy rövid jegyzetben utaltak a *Les documents du progrès* körkérdésére, amelyre Durkheim is válaszolt [3], a következő évben pedig a *De la méthode dans les sciences* című kötet ismertetése kitüntetett figyelemmel tárgyalta a Durkheim által írt fejezetet. [186] Később a HSZ közölte Parodinak a vallás kérdéséről tartott előadását, amely dícsérően utalt *A vallási élet elemi formái*-ra. [187]

írása, hangsúlyozta az általános választójog elkerülhetetlenségét, egyben aláhúzta a szervezettség szükségességét. [157, 682-683] [137, 253-254]

Röviddel később egy másik, most már tudományos fordítás is következett. 1909-ben a HSZ publikálta Durkheim írását 'A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálatáról'. [49] Nem ismert sem a fordítás kezdeményezőjének, sem a fordítónak a kiléte. A szóban forgó dolgozat a *Revue philosophique*-ban jelent meg [48], később a *Formák* I. könyve II. és III. fejezetét alkotta. [69, 55-88]

Jászi kiterjedt irodalmi tevékenységében újra és újra utalt Durkheimre, de utóbbi nála sem élvezett kivételes helyzetet. Jászi ismertette Lévy-Bruhl *La morale et la science des moeurs* című könyvét [148] (amelyet a kortársak durkheimiánus munkának tekintettek), és megdicsérte, hogy nem olyan skolasztikus és metafizikus, mint Durkheim. [102] Bouglénak is a szemére vetette, hogy ellenzi a természettudományos megközelítést [109] – emlékeznünk kell Jászi Le Dantec iránti lelkesedésére. Amikor a demokrácia jövőjéről írt vagy a forradalom szociológiáját szemlélte, futólag említette Durkheimet, de az érvelés lényege mások gondolatain alapult. [99, 113] Jászi, aki ebben az időben a maga eklektikus módján történeti materialistának tekintette magát [lásd 116], úgy ismertette Mauss és Beuchet esszéjét a társadalmi morfológiáról [162] mint a történelmi materializmus empirikus igazolását. [114] Ezt az értékelést bizonyára éppen úgy elutasították volna az esszé szerzői, mint a hűséges marxisták. Jászi ismertette Bouglénak a kaszt-társadalomról írt könyvét is [29], s ebben Bouglé szemére vetette az egész durkheimi iskolát jellemző félénk eklekticizmust (sic!), amelynek az az eredménye, hogy csakis kölcsönhatásokat látnak, „törvényszerűséget alig”. [105] Jászi a nemzeti kérdésről írott nagy művében is utalt egyszer a mechanikus és organikus szolidaritás közti durkheimi megkülönböztetésre – az organikus szolidaritás úgymond a nemzeti államokban éri el legfelsőbb fokát. [118, 26]

Jászi viszonya Durkheimhez továbbra is ellentmondásos volt. A szociológiáról írt kis könyvecskéje a durkheimi szociológia dicséretére fut ki. Hosszan idézett a *Szabályokból*, abból a részből, ahol Durkheim a társadalmi tények megismerését az ideologikus elemzéssel állította szembe. [61, 37 sk] Úgy vélte, hogy a szociológia nem kelhet versenyre a politikusokkal, akik sajátos, a szociológiától különböző tudással rendelkeznek, ezt Jászi 'kapacitológiának' nevezte. „Bokányi Dezső egy óra alatt többet mondhatna el e tudományból, mint Durkheim tíz évi kutatás alapján.” [115, 63] A szociológia feladata nem is ez – Jászi fejtegetéseit durkheimi szellemben azzal zárta, hogy a szociológia „általános eszmék helyett azzal az élő valósággal igyekszik megismerkedni, melyet gazdaságnak, jognak, erkölcsnek, vallásnak, művészeteknek nevezünk és a társadalmi élet ezen különböző funkciói között keresi a kauzális összeköttetést, jól tudván, hogy csak ez az út vezetheti el a nagyobb és egyetemesebb törvényszerűségekre.” [115, 64]

1912-ben a társadalmi haladásról írott esszéjében [120] mégis ezt a pozitivista hozzáállást vetette Durkheim szemére. Jászi különbséget tett fejlődés és haladás között. Míg a fejlődés szerinte külső, objektív folyamat, amely független az egyéni céloktól és értékelésektől, a „társadalmi haladás ... lényegében szubjektív, normative, teleologikus fogalom s előrehaladást jelent, gyorsuló mozgást, fokozódást olyan állapot vagy állapotok felé, melyeket az emberi együttműködés kívánatos, kellemes, anyagilag vagy erkölcsileg hasznos céljaiként fogadunk el.” [120, 505] Nem csoda, hogy Durkheimnél nem talált érveket elgondolása számára. Durkheim „álláspontja tekinthető a haladásellenes álláspont legteljesebb keresztülvételének ...”. [120, 509] Jászi úgy vélte, hogy a munkamegosztás-könyvnek az a relativista érve, miszerint a munkamegosztás növekedése nem a boldogság keresésének a következménye, nem állja meg e helyét. A durkheimi érvelésnek – ahogy azt Jászi értette – az volt a két legfontosabb pontja, hogy a jövőbeli boldogság (amely túl távoli ahhoz, hogy az emberek felfoghassák) elképzelése nem lehet a munkamegosztás jelenbeli növekedésének az

oka, valamint az, hogy az embernek az élvezetre való képessége korlátozott, míg a munkamegosztás növekedése korlátlan.. [68, 237-241, 120, 510-511] Jászi nem fogadta el ezeket az érveket, mert hitt abban, hogy a munkamegosztás növekedésével együtt az emberi boldogság is kis lépésekben növekedett. Ennek megfelelően szerinte a boldogság keresése valós tényezője volt az emberi fejlődésnek. Jászi idézte azt a durkheimi érvet, hogy az öngyilkossági ráta a munkamegosztás előrehaladásával párhuzamosan növekedett (s ennél fogva ez utóbbi nem eredményezhetett boldogságot), s azt vetette ellen, hogy az öngyilkosság a az emberi méltóság és öntudatosság érzésének a gyarapodásának a jele is lehet. [68, 248-253, 120, 514, 518-521] Jászi érvei abból a meggyőződéséből táplálkoztak, hogy az emberi haladásnak objektíven, mintegy tudományosan mérhetőnek kell lenni, valamint hogy az emberi boldogságnak jól megkülönböztethető fokozatai vannak. Jászi elfogadta azt a feltevést, hogy az emberi természet alapvetően mindenütt ugyanaz, és szembeállította ezt Durkheimnek azzal a gondolatával, hogy a boldogság összefügg az illető lény alkatával (s ezért a vademberek éppolyan boldogok lehetnek, mint a civilizáltak, holott anyagi körülményeik különbözőek). [68, 247-248, 120, 517] Jászi szerint a tudománynak érvényes eredményeket kellett produkálni, amelyek azonban egyben meg kellett, hogy erősítsék azokat az értékeket, amelyeket vallott. A tanulmány zárófejtegetéseiben a haladáshit kvázi-vallásos formában jelent meg. „A haladás hite a világtörténelmi relativitások szomorú és elbátortalanító vadonjában valami isteni utat, valami feltörekvő rendet talál, melyet követni, melyhez alkalmazkodni egy földi életünket túlhaladó realitással való érintkezés érzését kelti fel bennünk.” [120, 535-536]

A kérdés ugyanaz volt, mint a párizsi látogatás idején: miként lehet a tudományos ambíciókat és a politikai-erkölcsi elkötelezettségeket összeegyeztetni. Csakhogy ekkor már feladta a reményt, hogy egyetemi karriert kezdhet. Ezért még kevésbé hajlott arra, hogy elfogadja Durkheim óvatos és némileg relativista megközelítését. Valójában Jászi telálhatott volna Durkheimnél is érveket a saját álláspontja számára, csak a *Szabályok* III. fejezetét kellett volna felütnie. Párizsban Jászi olvasta a *Szabályok*-at, Somlót is erre bízta. Sőt, egy ugyancsak 1912-ben írott esszében megemlítette, hogy Durkheim szerint a társadalomtudománynak kell, hogy legyen gyakorlati jelentősége. [119] Durkheim valóban ezt írta: “Mert ugyan miért törjük magunkat a valóság megismeréséért, ha ennek az ismeretnek úgyszólván semmi haszna sincs az életben?” [61, 69] De ez nem volt elég Jászi sem nem újszerű, sem nem különösebben mély társadalmi utilitarianizmusának. Biztos és általánosan érvényes bázist keresett politikai aktivizmusa számára. Ezt Durkheimben nem találhatta meg. Nem tűnik úgy, hogy a Párizsban átélt és korántsem csak Durkheim személyéhez fűződő ’sokk’ messzemenően átformálta volna szemléletét és a szociológiához való viszonyát.

Egy elmaradt találkozás – Somló és Mauss

Somló Bódog (Felix) (1873-1920), Jászi barátja, a HSZ munkatársa és kolozsvári egyetemi tanár¹⁴ egész más viszonyban állt a durkheimi tudományossággal. Inkább kutató tudós volt, kevésbé közéleti értelmiségi. Több eredeti szociológiai tanulmány és értekezés után – talán alkalmazkodva ahhoz, amit a jog egyetemi tanárától elvártak – hagyományos jogfilozófiai témákhoz tért meg. Ezzel párhuzamosan megszakította vagy felfüggesztette a HSZ-hez és Jászihoz fűződő kapcsolatait. De még a konvencionális kutatási területekre való

¹⁴ Somlóról lásd [149, 150, 198, 238, 239]

átterése előtt 1909-ben írt egy könyvet a csere primitív formáiról, s ez a HSZ körében született legeredetibb munka volt.¹⁵

Somlót bizonyára befolyásolta Durkheim és 'iskolája'. Jászi párizsi leveleiben felhívta barátja figyelmét a durkheimisták eredményeire.¹⁶ Somló talán nem olvasott annyit Durkheiméktől, mint barátja, de világosabb képzetek voltak a szociológiai munka előfeltételeiről. A probléma az – írta kis módszertani dolgozatában – hogy “man in der Soziologie so häufig geistreich wird, wo man bloss fleissig sein sollte.” [209, 10]¹⁷ Somló látta, hogy a szorgalmas munka objektív feltételektől függ. Ezért nem annyira morális reformot, inkább a szociológiai kutatás alapos átszervezését javasolta. Több – olykor naív – elképzelése volt arról, miként kellene kialakítani az átfogó leíró szociológia kereteit, a kollektív szociológiai munka formáit. Bár ismerte az *Année* munkamódszerét¹⁸, a kollektív és leíró szociológiára vonatkozó javaslatát más kezdeményezésekre építette, így például Spencer *Descriptive sociology*-jára, Steinmetz elképzelésére vagy a Thurnwald által kidolgozott kérdőívre. [209, 43-48] Somló látta, hogy a társadalmak megfelelő osztályozása a komoly szociológusi munka előfeltétele, ugyanakkor viszont ez az osztályozás csak a fő intézmények jó leírásán alapulhat. Nem próbálkozott a probléma megoldásával. [209] Ebben a kontextusban elemezte [209, 24-36] Durkheimnek a társadalmi típusok osztályozására tett javaslatát [61, 95-107] – ez talán a *Szabályok* legkevésbé érdekes része. Somló megemlítette, hogy Durkheim osztályozása csak a Spencerének egy változata. Fő ellenvetése az volt, hogy Durkheim javaslata a releváns társadalmi jegyek közül csak az alkotó részek számát, természetét és kapcsolódásuk módját vette tekintetbe, semmit sem mondott a technológiáról, a szóban forgó társadalom gazdasági állapotáról, s ezért nem tudta megoldani az osztályozandó egységek identitásának a kérdését. [209, 31-32] Somló a kooperatív kutatásra és klasszifikációra tett javaslataival párhuzamosan egy konkrétabb kérdés, a csere elemzésén dolgozott.

Somló viszonylag hosszú időt töltött a Solvay Intézetben, Brüsszelben, amelyet mint ideális kutatóhelyet írt le. [205] Látogatásának nemcsak a ma már teljesen elfeledett

¹⁵ A könyvet és a hozzá társuló könyvecskét németül írta (Somló kétnyelvű volt, anyjával németül társalgott és levelezett), hatása Magyarországon nagyon csekély volt. A legfontosabb gondolatokat közzétette a HSZ-ben [206], az alátámasztó antropológiai elemzéseket nem. Polányi Károly egy 1948-as levelében azt írta, hogy Somló könyvét csak azután ismerte meg, hogy Mauss hivatkozott rá, noha jogi doktorátusát Somlónál szerezte. [19]

¹⁶ A *Szabályok* olvasását ajánlotta Somlónak, és kiemelte a kollektív szociológiai munka fontosságát. [lásd 1905, március 1-én írt levelét 154, 77-78] „A vallásszociológia a legnehezebb dió, viszont azt hiszem, hogy ez a kutatás sokkal erősebb fényt vet a társadalmi tüneményekre, mint minden egyéb” – írta 1905. április 11-én, és azt javasolta, hogy dolgozzanak közösen ezen a témán. [154, 91] Hangsúlyozta az objektív, összehasonlító kutatás fontosságát. [Lásd az 1905. május 6-án kelt levelét 154, 95] 1905. május 21-én írta: „Azt hiszem, hogy a szociológia egy kis részletének teljes kidolgozása ... nemcsak tudományosan ér többet, de az ember egyéni szociológiai világnézetének kiépítése szempontjából is sokkal gyümölcsözőbb, mint valami nagy tartomány átszáguldozása.” [154, 99] 1907-ben sürgette Somló-t, hogy írjon ismertetést az *Année* legutóbbi (azaz a 10.) kötetében közölt eredeti tanulmányokról („valóságos modellje a Durkheim iskolának” – minden valószínűség szerint Huvelin [92] és Hertz [90] tanulmányáról van szó) [154, 159] – Somló nem írta meg az ismertetéseket.

¹⁷ Itt is megköszönöm, hogy Saád József rendelkezésemre bocsátotta Somlóval foglalkozó, A pozitivisták módszertan két programja című kéziratot tanulmányát.

¹⁸ A cseréről írott tanulmány az *Année* négy kötetére utalt: a 4-ikre (Mauss ismertetése a tasmaniai etnológiáról [160]), az 5-ikre (Durkheim tanulmánya a totemizmusról [54]), a 6-ikra (Durkheim és Mauss osztályozás-tanulmánya [70], Durkheim egy indián etnológiával foglalkozó könyvről írt recenziója [47], Simiandnak a primitív gazdaságról írt recenziója [201]) és a 8-ikra (Durkheimnek a néma kereskedelemről írt jegyzete [59]).

módszertani javaslata volt az eredménye, hanem utolsó szociológiai műve is, a primitív cseréről írott könyve.¹⁹ [208]

A Solvay Intézetben Somló láthatta, mit jelent az, hogy a kutató megfelelő kutatási eszközökkel rendelkezik. Ezeket az eszközöket ugyanolyan módon használta, mint a századforduló legtöbb más szociológusa (így Durkheim is): a hozzáférhető könyvekből próbálta megtudni, milyen a 'primitív' társadalom. Nem a módszertana, hanem a kérdésfeltevése volt újító. A javak cseréjére vonatkozó információkat gyűjtötte. Mint sok más kortársa (többek közt Durkheim), ő is a közép-ausztráliai törzseket tekintette a 'legprimitívebbeknek' (és egyben a legjobban ismerteknek). Somlóra is nagy benyomást gyakorolt a Spencer és Gillen két kötetében közölt információtömeg [211, 212] – ezeket a köteteket Durkheim is nagy mértékben használta.

A könyvben Somló később Mauss által is felvetett gondolatokat fogalmazott meg. Mauss az ajándékról írott esszéjében helyeslőleg idézte Somlot { sic }: „ugyanabba az irányba indul, amerre mi.” [161, 200]²⁰ Somló tézise az volt, hogy a javak cseréje univerzális jelenség. „Az alapvető tény, mely kiindulópontul kell, hogy szolgáljon, az, hogy az összes megvizsgált törzsek a javak forgalmát ismerik, mégpedig éppúgy a törzsközi cserét, mint jószágforgalmat a törzsön belül. ... Amennyire képesek vagyunk a társadalmi fejlődést visszafelé követni, mindig megtaláljuk a javak forgalmát is.” [207, 383-384] Somló polemikusan fogalmazta meg a tézisé: egyfelől Karl Bücherrel és 'az individuális szükségletkielégítés' fokának a tézisével szemben, azaz azzal a tézissel szemben, hogy volt egy fok, ahol az egyének rögtön elfogasztották, amit találtak, elfogtak vagy elejtettek, másrészt Engels vagy Lafargue öskommunizmus-tézisével szemben. [207, 396-404, 406-408]

Maussnak azért lehetett az a benyomása, hogy Somló ugyanabba az irányba indult el, mint a durkheimisták, mert Somló a csere eseteit a társadalmi és vallási szervezettel, a rokonsági struktúrákkal való összefüggésükben vizsgálta. Somló a primitív gazdasággal kapcsolatban megjegyezte, hogy „nem szabad abból a feltevésből kiindulnunk, mintha tudnánk olyan társadalmi jelenségeket találni, amelyek tisztán csak gazdasági jelenségek, és semmi mások. Ellenkezőleg, azt kell feltételeznünk, hogy a gazdasági tényekre úgy bukkanunk, hogy azok a jogi előírásokkal, erkölcsi parancsokkal, vallási hitelemekkel és ceremóniákkal nagy mértékben össze vannak fonódva.” [208, 45] Somló a cserét a totemisztikus ceremóniákkal való összefüggésekben írta le – foglalkozott az Intichiuma szertartással is, amelyet Durkheim az 'elemi' vallás központi mozzanatának látott. [208, 45-59] Somlót olvasva Mauss azt gondolhatta, hogy itt valaki megsejtette azt, amit ő írt később a 'totális tényekről'. Ahogy Mauss, Somló is hangsúlyozta az ajándéknak mint a csere egy formájának a fontosságát és a vele kapcsolatos kötelezettségeket. [208, 156-157] Somló a primitív ajándékot úgy tekintette, mint ami összeolvastja a modern ajándék és modern csere fontos elemeit. Volt azonban egy lényeges különbség abban, ahogy Somló és Mauss tárgyalták az ajándékot: Somló úgy vélte, hogy a lényeges elem a javak cseréje, és az ajándékforma ehhez képest másodlagos, míg Mauss kiemelte a csereformák fontosságát. Számára a forma volt a lényeg. Somló hitt a fejlődésben, míg Mauss beállítottsága e tekintetben komplikáltabb volt.

Sor kerülhetett volna egy Mauss-Somló dialógusra – de nem került sor. Somló bizonyára belátta, hogy ha voltak fontos felismerései, ez azért volt, mert Brüsszelben

¹⁹ Nem ez volt Somló első kirándulása az antropológiába. Professzorával és mentorával együtt publikált egy vékonyka könyvecskét a totemizmus eredetéről. [190].

²⁰ Mauss semmi mást nem tudott Somlóról. Lásd Berthoud tanulmányát, aki újra felfedezte a Somló-Mauss kapcsolatot. [19]

megvoltak a munkájához azok a feltételek, amelyek Kolozsváron nem. Azt hiszem, ez is hozzájárult ahhoz, hogy előbb a szociológiai kutatást, majd az életet adja fel.

Új szereplők és új értelmezések

A század első évtizedének a végén a Durkheim-recepcióban új szereplők jelentek meg. Ez a Durkheimmal kapcsolatos irodalmi tevékenység fellendüléséhez vezetett. Ezzel egyidejűleg a HSZ tényleges monopóliuma Durkheim-ügyekben megszűnt.

(Kislégi vagy Kisléghy) Nagy Dénes (1884-1984) 1907-1908-ban Párizsban tanult.²¹ Hallgatta Durkheim előadásait az 'erkölcsök fizikájáról' (feltehetőleg a később *Leçons de sociologie* [53] címmel ismertté vált előadások egy változatát). Visszatérve több ismertetésben is hűségesen összegezte Durkheim nézeteit.²² Első ismertetése az *Année sociologique* IX. kötetével foglalkozott, ahol kiemelte a korai, elszigetelt általánosítások felett gyakorolt durkheimista kritikát – majd aprólékosan összefoglalta a kötet tartalmát, mint azt későbbi írásaiban is tette. [168] Ő írta nem sokkal a megjelenése után a *Formes*-ről megjelent szokatlanul hosszú ismertetést (valójában kivonatot). [171] Foglalkozott Lévy-Bruhllel is [166], és már a háború alatt írt az *Année* utolsó kötetéről²³ [172], majd az ő tollából származott az egyik Durkheim-ekrológ. [173] Durkheim volt számára a szociológus, ahogy ez kis szociológia-kötetéből is kiderül. [174]

Durkheim megjelent a frissen alapított, a TT-ből kivált liberális és konzervatív értelmiségiek által alapított *Magyar Társadalomtudományi Szemle* (MTSZ) hasábjain is. Az első ismertetést Vályi Bódog (Félix) írta, Nietzsche fordítója, később a rövidletű *Revue politique internationale* (Lausanne) szerkesztője, iszlám és török szakértő, aki ez időben Párizsban élt.²⁴ Vályi szemléje (amelyben a munkamegosztás-könyvet és a *Szabályokat* tekintette át) egészen más irányú volt, mint a HSZ-ben megjelentek. Míg a HSZ munkatársai azt tartották Durkheim érdemének, hogy törekedett egy önálló, specializált szociológia megteremtésére, Vályi megróttá Durkheimet, hogy nem látta a specializálódás veszélyét. Vályi a tudományoknak és a 'bölcsezetnek' a közeledését preferálta: „... lehetetlen észre nem vennünk, hogy a tudományok fejlődési iránya az utolsó évtizedek óta egyre erősebben a bölcsezet felé hajlik ... Az olyan fiatal tudomány, minő a társadalomtan, pedig éppenséggel iránytalaná válik, ha nem támaszkodik a bölcsezetre.” [228, 213-214] Kifogást emelt Durkheimnek a társadalmi tényekről alkotott elképzelése ellen, „törvénytelen conceptio”-nak minősítve azt, akárcsak a Durkheim által dícsért pszichológiai megközelítést (vagyis a kísérleti lélektant).²⁵ [228, 217-219] Vályi hangsúlyozta a normális és patológikus durkheimi

²¹ Életére lásd [134].

²² A két háború közt elsősorban közgazdaságtannal foglalkozott. Már nyugdíjasként tért vissza Durkheimhez a hatvanas években – lásd ott.

²³ Ugyanezt a kötetet a HSZ körének egy másik tagja, Dienes László is recenzálta. [45] Nagy a Magyar Társadalomtudományi Szemlébe is írt Bouglé kaszt-könyvről. [170]

²⁴ Az ismertetés első mondata kifejezte a szerző örömét, hogy „a tudományos társadalomtanak otthon nemcsak egyesülete, hanem szakszerű folyóirata is támadt”. [227, 211] Jászi barátja, Szabó Ervin mérges jegyzetben háborgott azon, hogy az MTSZ magát az első magyar társadalomtudományi folyóiratnak tartja, s ezzel azt a benyomást kelti, hogy Durkheimet a magyarok számára ő fedezte fel. [177] Vályi válaszában leszögezte, hogy az első bekezdést a szerkesztők írták bele németül írt szövegének a fordításába, kijelentette, hogy többet nem ír az MTSZ-be [228] – és nem is írt. Az MTSZ ugyanazon számában megjelent a *Les documents du progress* körkérdésének az ismertetése is, amelyet a HSZ is recenzált. [185]

²⁵ Bartók György is ebben a szellemben érvelt a naturalista szociológia ellen. „A társadalom ugyanis nem metaphysikai entitás, nem valamely mystikus hatalom, mely ellenállhatatlan erővel uralkodik az egyének

megkülönböztetésének organicista eredetét, és súlyos fenntartásai voltak a bűn értelmezésével szemben. [228, 220-221] Jászinak alapvető kifogásai voltak a durkheimi elképzelés gyakorlati-politikai implikációival szemben, de egyetértett a specializált szociológia megteremtésének programjával. Vályi számos durkheimi gondolatot elfogadott, de elutasította az egész lényegét: Kritikájának az volt a lényege, hogy elhibázott a külön szociológiai tudományosság megteremtésének terve. Ez a megközelítés egybevágott a tudás természetére vonatkozó hagyományos eszmékkel.²⁶

Nem lehet tudni, hogy Vályi szemléje fordította-e Balla Antal (1886-1953) – az MTSZ-hez közel álló mérsékelt liberális közgazdász és újságíró – figyelmét Durkheimre. Mindenesetre ő készítette el az első teljes és pontosan ötven évig az egyetlen Durkheim-könyv fordítást. 1913-ban már lefordította *Le Bon Psychologie des foules*-ját. [143] A *Formes*-ot 1914-ben recenzálta az MTSZ-ben. Hangsúlyozta, hogy a vallás az emberi élet legfontosabb ténye, a kollektív élet természetes terméke. Az az állítás, hogy a tudomány a vallásból bontakozott ki, „nem azt jelenti, hogy a tudomány ellentétben van a vallással vagy hogy szükségképpen tagadása a vallásnak.” „Mint ahogy pedig {Durkheim} a vallási és társadalmi alakulásokban spirituális erők működését látja, a legerősebb érvet nyújtja ebben a munkájában a történelmi materializmus néven ismert elmélet ellen.” [11, 69] Balla szerint Durkheim a vallási élményt a tudományostól eltérőnek, de azzal egyenrangúnak látta, s e tekintetben James-szel, „a vallás egyik legnagyobb modern védelmezőjével” értett egyet. [11, 68] A *Formes* ilyen, inkább konzervatív olvasata tehette elfogadhatóvá Durkheim korábbi (és mások mellett a francia konzervatívok által is hevesen támadott) műveit Balla számára. Súlyosan megsebesült a háborúban, s feltehetőleg lábadozása közben lefordította és közreadta a *Szabályokat*. [46]

A fordítás fogadtatása vegyes volt, és tükrözte a szellemi életnek a háború vége felé végbemenő átalakulását. A HSZ kritikus arra mutatott rá, mennyire különbözik Pikler (a HSZ körében kezdetben nagyra tartott) felfogása a Durkheimétől, és igen keményen bírálta a fordítási hibákat. [164] Egy katolikus szemle arra utalt, hogy a könyv milyen ellenérzéseket keltett. [87] Fogarasi Béla, a Vasárnapi Kör tagja azt húzta alá, hogy Durkheim óvatos és félénk pozitívizmusa egyoldalú, amikor a társadalmi tények kutatását a természettudományok mintájára gondolja el. Kár, hogy Durkheim „a modern történetlogika és kulturtudományi logika döntő fontosságú szempontjait, a melyeken egy igazán kritikai alapon álló sociológiai módszertan egyáltalán felépülhetne, sehol sem veszi tekintetbe.” [78, 355] Fogarasi kritikája természetesen nem annyira Durkheim, hanem a HSZ liberális evolucionizmusa ellen irányult, egy radikalizált konzervativizmus idealista álláspontjáról, amelyről ő, alig egy évvel később, barátaival együtt a kommunizmusra váltott át.

Hasonló volt Bolgár Elek (1883-1955) nézőpontja is. Bolgár írta Durkheimről a legmélyebben szántó elemzéseket a forradalmak előtt. Szövegismerete is kiterjedt volt (e tekintetben csak Nagy Dénes vetekedhetett vele): egyformán járatos volt a századforduló előtti, inkább pozitívista és a századforduló utáni, inkább filozófiai és antropológiai munkákban, ismerte Durkheim elképzelését a megismerés szociológiai elméletéről. Bolgár egy idealista szociológiai-metafizikai szintézist keresett Durkheimben is. [23]

materialis és szellemi élete felett. A társadalomnak csak egyetlenegy realis alkotó része van s ez az ember a maga értelmi és erkölcsi mivoltában.” [14, 434]

²⁶ Vályinak ismernie kellett a német egyetemi körökben elterjedt nézeteket a társadalomtudománnyal kapcsolatban, hiszen 1907-ben ő szerkesztette a *Die Zukunft der Soziologie* című körkérdést a *Dokumente des Fortschritts* számára. [Lásd 191, 899-900]

A Bolgár által keresett szociológiai szintézis különbözött a filozófiáitól éppúgy, mint a tudományostól: metafizikai volt abban az értelemben, hogy asszimilálta a társadalmi élet meglévő magyarázatait, alkalmazott és logikai volt abban az értelemben, hogy empirikus volt. A társadalomtudománynak ebben a perspektívában értékelő megközelítésnek kellett lennie, amely az egymástól elszigetelt és ezért hibás magyarázatokat kombinálja. [23] Bolgár szerint a szociológiai szintézisnek önállóan kell lenni, ezért el kell különülnie a korlátozott pszichológiai magyarázatoktól. [22] Bolgár szerint a szociológia nem lehet metafizikaellenes, „... a szociológiai szintézis következetesen kiépítve még arra is alkalmassá válik, hogy egységes világnézet alapjait rakja le, ... ebben az irányban is betöltheti a régi értelemben vett metafizika világnézeti hivatását.” [25, 150] Itt már nem szaktudományosságról volt szó, hanem iránymutatásról, egy megváltó tudásról – ennek szükségességét Bolgár rendkívül absztrakt nyelvezeten fejtette ki.

Durkheimet Bolgár ezeknek a megfontolásoknak a fényében értékelte. Durkheim szintézisreemtő volt a szemében – sajnos nem teljesen következetes szintézisreemtő. Bolgár az osztályozás-tanulmány [70] és a vallásszociológia [69] alapján foglalta össze Durkheim elképzelését a megismerés társadalmi determinációjáról. [25, 139 ff] Bár a pszichologizmus maradványait vélte felfedezni Durkheimnél, végül arra a következtetésre jutott, hogy ez egy szociológiailag megalapozott pszichologizmus. Ebben az értelemben foglalkozott az egyéni és kollektív reprezentációkat tárgyaló tanulmánnyal is [25, 141-143, 65], és ennek megfelelően értékelte a társadalmi tények Durkheim által adott meghatározását. [25, 144] Bolgár utalt arra is, hogy Durkheim a társadalomtudományok szintézisét próbálta megvalósítani. [24, 259]

„Amikor nem pusztán hipotetikusán, de teljesen megbízható pontossággal kimutatta a vallásnak, az erkölcsnek, sőt magának a legvégső, legszubtilisabb megismerési problémáknak szociális vonatkozásait, ... épen ezzel a tudományos munkájával, ezzel a pozitív törekvésével lendített nagyot egy szociális metafizika kialakításának lehetőségén.” [25, 150-151]

Jászi is azt mondta Durkheimről, hogy metafizikus, s úgy vélte, hogy eljárása nem eléggé empirikus (például amikor a kollektív reprezentációkról beszélt). Bolgár ellenkezőleg úgy vélte, hogy Durkheim nem tudott következetesen metafizikus lenni. Túl pozitívista volt, nem volt eléggé idealista és kritikai szellemű, elfogult volt a filozófiával szemben:

„... félti a szociológia objektivitását, pozitívitását, realitását, tudományosságát azoktól a félig filozófiai jellegű általánosságoktól, melyek elkerülhetetlenül együttjárnak az egyes társadalomtudományok nézőpontjain túlhatoló, azokkal szemben *metaszociálisnak* tekinthető oly szintézissel, aminőt az általános szociológia akar kifejezni.” [24, 259]

Durkheimben spontán metafizikai tendenciákat látott, amelyek nem tudtak kiérlelődni pozitívizmusa miatt, s ezért nem tudott teljesen kibontakozni a 'szociális megismerés elmélete'. [25, 151-152] Durkheim így „a *'philosophiae socialis principia logica'* helyett a logika principiumainak szociálfilozófiai alapjait” akarta kidolgozni. [25, 152-153] Bolgár szerint Durkheim nem dolgozta ki az egységes rendszerezés szempontjait. Halálával

„... a szociológiai kutatás egy történeti fázisa záródik le. ... a szociológia a szó szintetikus értelmében, *új utakra kényszerül*. A kultúra filozófiája, az általános értékelmélet, a szellemi tudományok logikája lesznek vezérlői ezeken az utakon és ha

a jelek nem csálnak, ezek fogják végleg hozzájuttatni ahhoz az egységhez, amely majd szociális megismerésünk teljességét hozza magával.” [24, 273]²⁷

Jászi is, Bolgár is hiányolta Durkheimnél, hogy nem tudta a vezérlő értékszempontokat megadni. Csakhogy nem ugyanazt várták tőle. Jászi tudományos fejlődéstörvényeket várt volna, amelyek képesek a reformer cselekvést vezérelni. Bolgár – az anyagi fejlődésből kiábrándult és a háború katasztrófája miatt kétségbeesett nemzedék szemléletének megfelelően – új kulturális értékeket és jelentéssel bíró eszméket várt. Durkheim bizonyára egyik szerepre sem volt megfelelő jelölt. Igazi teljesítménye, az önálló szociológia megteremtése túl kevés vagy túl sok volt a szellemi és politikai vezéreszméket kereső magyar értelmiségiek számára.

Felejtsük el

Nem szükséges részletezni, mennyire más ország volt Magyarország 1920-ban, mint 1914-ben. Az anyagi és szellemi kimerüléshez hozzáadódó politikai válság mindenben megváltoztatta a tudományos gondolkodás feltételeit. A számba jöhető szereplők köre is alapjaiban változott meg. Jászi, Bolgár – ki a proletárdiktatúra, ki a fehérterror elől menekülve – elhagyta az országot, Szabó Ervin még korábban meghalt, a reményvesztett Somló öngyilkos lett. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a korábban a szellemi élet peremén tenyésző antiszemitizmus az eleven nacionalista légkörben a szellemi élet központjait is elérte, márpedig a Durkheimet ismerők jelentékeny része zsidó volt.

Ismert, hogy mind a HSZ, mind az MTSZ megszűnt. Később más néven újraindultak: a HSZ 1926-ban *Századunk* néven (SZ), és 1939-ig megjelent. A *Társadalomtudomány* (TT) és az MTSZ között ilyen közvetlen folytonosság nincs, de jellegében ez a konzervatív-liberális 1921-ben indult és 1944-ig megjelenő szemle mégis közel áll az MTSZ-hez.²⁸ Mindkét szemle viszonylag nyitott volt a nyugati szellemi áramlatok iránt, de eltérő módon. Durkheim azonban lekerült a napirendről.

A TT viszonylag gyakran szemlézett kortárs társadalomtudományt. Az érdeklődés centruma a német társadalomtudomány felé tolódott. Felfedezték Max Weber, regisztrálták Sombart publikációit, von Wieset, Spann és Freyert viszonylag gyakran említették.²⁹ A TT-t nagyon csekély mértékben érdekelte az amerikai vagy francia szociológia.³⁰

A SZ megörökölte a HSZ politikai-szellemi érdeklődését, a szociológia iránti elkötelezettségét kevésbé. Viszonylag kevés szemle és cikk foglalkozott a nemzetközi szociológiával (a magyar társadalmi problémákkal több). A SZ érdeklődése is a német szociológia felé fordult. Természetesen volt egy stabil amerikai elem a SZ-ban: Jászi Oberlinben tanított, rendszeresen publikált a lapban, többnyire politikai esszéket, sokkal kevésbé az amerikai szociológiára való reflexiókat. A leggyakrabban megjelenő szociológus természetesen Mannheim volt. [126, 127, 128, 141] Max Weber is felfedezték [75], ugyanígy a tudásszociológia körüli vitákat. [91, 197, 224] Durkheimra egyedül egy a totemizmus elméleteit áttekintő cikkben utalt a pszichoanalitikus Bálint Alice. [10]

Azok, akik korábban befektettek Durkheimbe, továbbra is mutattak valami érdeklődést iránta. Ez volt a helyzet Nagy Dénessel, ahogy már említettem³¹, és Ballával. Balla –amikor a

²⁷ A HSZ két nekrológot is közölt Durkheimről: az egyiket Bolgár írta[26], aki az egyik cikkét foglalta össze, a másik Halbwachs a *Revue philosophique*-ban megjelent nekrológiájának a kivonata volt. [124]

²⁸ A TT történetéről lásd Saád tanulmányát. [194]

²⁹ A TT-ről lásd Saád kiváló bibliográfiáját. [195] A szemlékben és cikkekben említett német szerzők: Sombart 10, Max Weber 9, von Wiese 7, Spann 6, Freyer 4, mások 28, összesen 64.

³⁰ Amerikai társadalomtudományi szerzőket 7, franciákat 20 cikkben vagy szemlében említettek (Durkheimet 4, Bouglét 3, Le Bont 7 cikkben). A számok Saád bibliográfiáján alapulnak.

³¹ Mauss ajándékról szóló esszéjét is recenzálta. [175]

Bouglé³² által kiadott, filozófiai dolgozatokat összeszedő kötetet ismertette [66] – Durkheimben a destruktív és egyoldalú individualista erkölcs elkötelezett ellenfelét találta meg. Balla szerint Durkheim hangsúlyozta, hogy „... kell lenni minden időben bizonyos szigorú, a társadalom minden tagjára kötelező erkölcsi szabálynak ...” [12, 250] Ugyanebben a szellemben ismertette Durkheimnek a szocializmusról szóló előadásait, amelyeket Fauconnet adott ki, [50] „{Durkheim} Meghatározásának lényege és erőssége az, hogy kirekeszti a szocializmust a tudományok köréből.” [13] Durkheim neve hébe-hóba előfordult, például egy az öngyilkosságról szóló cikkben [6], vagy amikor az éppen ismertetett publikáció is említette. [156] Érdekes, hogy a viszonylag jól informált id. Bibó István, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója és a TT első szerkesztője a ‘primitív emberről’ írt kis könyvecskéjében semmit nem tudott Durkheimről (pedig a *Formes*-t ismertették Magyarországon), noha ismerte Tylor, Lévy-Bruhl, Hubert és Mauss, Vierkandt, Westermarck és mások munkáit. [21]

Nem világos, hogy Dékány István (1886-1965), aki olyan sokat írt szociológiáról és társadalomfilozófiáról, miért negligálta Durkheimet. Dékány, akit a tudományos elit tagjai megvetettek végletes eklekticizmusa miatt, aki egy időben a TT szerkesztője volt, hosszú ideig magántanár maradt, és csak 1942-ben lett a ‘társadalomtan’ tanára. Mindent elolvasott és sokat írt. Kétségtelenül ő volt a szociológiában leginformáltabb ember Magyarországon – eredeti gondolatok híján. A ‘társadalom lélektanába’ írott bevezetésében szinte mindenkit említett vagy idézett, aki valami szociológiai írt – kivéve Max Weber. Durkheimnek csak egy zárójelben jutott hely. [40, 115] Terjedelmesebb társadalomfilozófiájában számos szociológust idézett. Úgy tűnik, Othmar Spann volt számára a legfontosabb – Durkheim megint hiányzott. [42] Dékány pedig olvasta Durkheimet: a szabad és kötött környezetformákról írott dolgozatában megemlíti a hivatási szerveződések durkheimi gondolatát, a *Division* második bevezetésére utalva. [41] Egyáltalán nem volt természetes, hogy valaki Magyarországon 1930 előtt ismerje ezt az írást (senki nem utalt rá a háború előtt, amikor Durkheim jobban jelen volt a szellemi életben). Dékány utolsó publikációja a társadalomtudományokba írott bevezetés volt. [44] A nemzetközi irodalom ismerete, ahogy a bevezetésben tükröződött, megfelelt a szakma harmincas évekbeli szintjének: tudott a legfontosabb német szociológusokról, Weberről, Tönniesről természetesen, de Spannról, Wieséről, Geigerről, Vierkandról is. Az amerikai szerzők listáján Ross, Bogardus, Ellwood, Hayes, Park és Burgess, MacIver, Sorokin szerepelt – nem rossz elindulás. A durkheimianusokat szimbolikusan a szemétkosárba dobta. „Végre is ahogy Spencertől elbúcsúztunk, úgy a Durkheim-féle iskolára is egyszer rá kerül a sor, mégha 2-3 évtizeden át szorgos munkát végzett is.” [44, 383] Dékányéhoz nagyon hasonló volt Ottlik László megközelítése. Ő nem a szociológiát vagy társadalomtudományt, hanem a ‘társadalomtant’ akarta megalapozni, egy normatív, a nemzet eszméjéhez vezető tudományt³³, és – Comte és a sok idézett német szociológus mellett – a lábjegyzetben említett durkheimi szociológiát (a *Szabályokat*) önellentmondásosnak minősítette. [184, 119]

Durkheimről Hajnal István (1892-1956) írt viszonylag részletesebben.³⁴ Esszéje [89], amelyben Durkheim feltűnik, azt próbálta feltárni, hogy a szociológia mit nyújthat egy szélesen felfogott és elméleti igényű társadalomtörténet számára. Az esszé központi fogalmai

³² Bouglé maga kapcsolatban maradt egyes magyar társadalomtudósokkal: 1938-ban látogatást tett az Eötvös Kollégiumban, és elő is adott a francia társadalomtudományról, összefoglalva 1935-ban kiadott áttekintését. [28, 30, 43]

³³ „A társadalom inter-szubjektíve közösen elismert hatalmak tekintélyén alapuló, fegyelmezett összetartozás, amely kooperációban nyilvánul.” [184, 115]

³⁴ Hajnalról lásd [138] és [83]

az élet és a forma voltak. Bevezette a *társadalmasodás* neologizmust, a *Vergesellschaftung* megfelelőjét. A társadalmasodás a tevékenység intézményekbe, szilárdabb kapcsolati formákba, társadalmi alakulatokba való rögzülését jelenti. Az a gondolat, hogy élet állandó folyamata strukturális formákban rögzül, egészen simmelinek tűnik, de minden valószínűség szerint Simmelt nem ismerte³⁵ – mindenesetre az esszében nem fordul elő a neve. Hajnal fő forrásai Vierkandt és Freyer voltak. Ahogy rögtön az esszé elején bejelentette, Hajnal mindenekelőtt a német szociológiát kívánta áttekinteni. Ennek ellenére Weber (akit pedig ismert³⁶) szintén hiányzott a társadalomtörténet számára fontos szociológusok közül. Freyer, fő forrása Budapesten tanított 1936-tól 1942-ig, tehát akkor, amikor Hajnal a tanulmányt írta.

Úgy tűnik, hogy Hajnal Durkheimtől csak a *Szabályokat*³⁷ ismerte. [138, 107] Durkheimmel foglalkozó megjegyzéseiben a módszertani megjegyzéseket szociálfilozófiává alakította át: „... a 'szociális tény' valami olyasmit fejez ki, ami az étellel szembeszegülő akadály ... Újfajta jelenségem, amely az eleven élettől, úgy érezhető, valamiként kemény, szilárd szegélyekkel-állaggal különül el.” [89, 166] Idézetekkel nem támasztotta alá ezt az interpretációt – ez reménytelen vállalkozás lett volna. Hajnal párhuzamosságot látott Tarde és Durkheim között: Tarde azt vizsgálta, „miként megy át az eleven élet szociális struktúrába”, Durkheim azt, miként áll ellen a struktúra az életnek. „A könyörtelen fogalmi elkülönítés az élet és a struktúra között: azóta is szinte megrendítő élmény minden szociológus számára.” [89, 166] Durkheim szemére vetette, hogy mechanikusan tekinti a strukturálódást, nem veszi észre „a lüktető eleven pszichét” a 'szociális tényekkel' szemben. [89, 167] Hajnal Freyer szemüvegével olvasta Durkheimet. Értelmezése inkább félreértelmezés – de nem is volt befolyása a későbbi Durkheim-recepcióra.³⁸

Durkheim, a mintaszerű szociológus

Az 1946 és 1948 közötti átmeneti periódusban a budapesti egyetemen Szalai Sándor számára hoztak létre egy szociológia tanszéket, s körötte egyfajta szeminárium vagy kutatócsoport is kialakult. Szalai két bevezető jellegű könyvet is publikált ekkor. [219, 220] Már a korábbiakban is az ekkor alakuló kánon 'klasszikus' figurái szerepeltek: Marx, Pareto, Weber, Wiese, Scheler. Mannheim, Oppenheimer voltak a gyakran idézett szerzők – és Durkheim. A második könyv rendszeresebben tárgyalta a szociológia történetét, s ebben egyenlő súllyal szerepeltek Durkheim, Simmel, Weber. Szalai az öngyilkosságról és a munkamegosztásról szóló könyveket tárgyalta részletesebben, a *Szabályokról* szót sem ejtett. Az öngyilkossági típusok ismertetése után Jászi ellenérzéseire emlékeztető módon azt vetette Durkheim szemére, hogy nála a társadalom „megszűnik *tény és valóság* lenni: különös, az egész világot magábanfoglaló, anyagtól, tértől és időtől független dologgá válik.” [220, 59] Erőteljesebb volt az a kifogás, amelyet a munkamegosztásra vonatkozó durkheimi gondolatok³⁹ kapcsán fogalmazott meg. Durkheim ugyanis nem veszi észre, „hogy a

³⁵ Lakatos László, személyes közlés

³⁶ Webert a magyar történészek közül többen ismerték és használták. Lásd Saád József tanulmányát [196, 25-33]

³⁷ A francia eredetit, nem pedig a Balla-féle fordítást használta. Lakatos László, személyes közlés.

³⁸ Egy kivétel talán van: Erdei Ferenc A magyar paraszttársadalom című munkájához fűzött rövid irodalmi jegyzetében azt írta, hogy 'Durkheim szociológiájának vette legnagyobb hasznát', majd rögtön utána Hajnal említett írására tért át. [74, 248] Igen valószínű, hogy Erdei Hajnaltól hallott Durkheimről, legalábbis más nyoma ilyen irányú ismeretének nincs. Hajnal nem-durkheimiánus élet/forma dualizmusának kimutatható hatása volt Erdeire.

³⁹ Különös módon a munkamegosztás könyv alapfogalma, a 'szolidaritás' elő sem fordul a mintegy egy oldalas összefoglalásban.

munkamegosztás nem *csak* társadalmi tény, sőt nem is elsődlegesen az, hanem bennegyökerezik az anyagi világban, a termelésben, a létfenntartás módozataiban.” [220, 60] Az ellenvetés értelmét a Marxszal és Leninnel foglalkozó oldalak tették világossá.

Noha Szalai egyértelműen marxista megközelítést képviselt, marxizmus-értelmezése és különösen a szociológia mint önálló tudomány koncepciója nem illett a hivatalos vonalba. A Szalai-féle csoportot feloszlatták, a tanszéket megszüntették, Szalait bebörtönözték. A csoportból volt, aki emigrált (mint Harsányi János), másoknak egy időre (még akkor nem sejtették, hogy csak egy időre) fel kellett adni a tudományos ambíciókat (mint Cseh-Szombathy Lászlónak), vagy kevésbé veszélyes terepre váltani (mint Perjés Gézőnek).

A hatvanas évekbeli viszonylagos ideológiai ‘olvadás’ lehetővé tette a szociológia újrjelentkezését. A fél-autonóm szociológiai diskurzus kialakulásával Durkheim újra megérkezett Magyarországra. A hatvanas években Durkheim már az alapító atyák közé számított, s aligha létezhetett szociológia a világon, amely nem vett róla tudomást. Természetes volt, hogy Durkheimnek ott kell lennie az első lefordított ‘nyugati’ szociológusok közt. Minthogy semmi köze nem volt a marxizmushoz, kevésbé volt gyanús, mint például Mannheim (akire 1990-ig nem is kerülhetett sor)

1967 és 1980 között számos Durkheim alapszöveg jelent meg⁴⁰, majd ezt egy csaknem két évtizedes szünet követte. Bár köztudott, érdemes röviden ezt a kiadói boom-ot röviden áttekinteni. Az *öngyilkosság* fordítása először 1967-ben jelent meg (ugyanabban az évben, mint egy Weber-válogatás), majd újranyomták 1982-ben. [64] Egy Ferge Zsuzsa által kezdeményezett és szerkesztett, 1971-ben megjelent szöveggyűjtemény, amely az – elsősorban kortárs – francia szociológiáról kívánt áttekintő képet adni (érthető módon a társadalmi struktúra és az oktatás kutatásához kapcsolódó témákra figyelve), Durkheimtől két rövidebb írást tartalmazott – a *Szabályok* második bevezetését és a Buisson-féle pedagógiai lexikonba írott egyik cikkét. [56, 57] 1972-ben az egy évvel korábban alakult ELTE Szociológiai tanszék gondozásában kiadott (könyvárusi forgalomba nem kerülő) Szociológiai Füzetek sorozatban megjelent egy Léderer Pál által készített válogatás [58], amely a *Szabályok* első fejezetét, az *Année* első kötetének bevezetését, a büntetőjog fejlődéséről és az erkölcsi tények meghatározásáról írt tanulmányokat, valamint a *Formes* I. könyvének I. fejezetét (a vallás meghatározásáról) tartalmazta. Az összeállítás az oktatásban használható szövegek hiányán próbált segíteni. Határozott koncepció vezette: a ‘társadalmi tény’ fogalmát járta körbe.⁴¹ E válogatás legkülönösebb vonása, hogy utószóként tartalmazta Adorno végtelenül ellenséges (és alapjában félrevezető) Durkheim-kommentárját. [5] Egy többkötetes egyetemi jegyzet több, másutt már publikált szöveget tartalmazott (a *Szabályok* első fejezetét, a *Szabályok* második bevezetését, Az *öngyilkosság* III. könyvének első fejezetét). 1974-ben Ferge Zsuzsa és Háber Judit iskolaszociológiai válogatása három részletet adott közre Durkheim pedagógiatörténeti könyvéből. [77, 19-34, 471-479] 1978-ban jelent meg Léderer Pál szerkesztésében és Ferge Zsuzsa kezdeményezésére a legátfogóbb és könyvárusi forgalomba is került válogatás [62] a *Szabályok* teljes szövegével (de a második bevezetés nélkül), a tényítéletekről és értékítéletekről szóló tanulmány, a Mauss-szal együtt írt osztályozástanulmány, valamint két, a korábbi zárt terjesztésű kiadványból átvett dolgozat az erkölcsi tények és a vallási jelenségek meghatározásáról. Ez az összeállítás is megőrizte a korábbi, a ‘társadalmi tények’ fogalmára koncentrálni kívánó kiadvány orientációját, de az ekkoriban a nemzetközi irodalomban is újra előtérbe került osztályozás-tanulmány közlésével kicsit

⁴⁰ A következőkben számos információt felhasználtam a Ferge Zsuzsával és Léderer Pállal folytatott beszélgetésekből.

⁴¹ A kötet már jelezte a Balla-féle fordítás hibás és elavult voltát.

módosított is a képen. A fordítások sora az *Éducation et sociologie* magyar változatával zárult (de kimaradt belőle Fauconnet bevezetése).⁴² [63]

A hetvenes években már volt egy nagyon kisméretű egyetemi-kutatói közeg, a fordítások ennek az igényeit is szolgálták. 1968-tól a Társadalomtudományi Intézetben két egy éves szociológiai tanfolyam indult, amelyen marxizmus-oktatók és jövődől szociológusok vettek részt. Itt többször is (talán az első évben többször) szóba került Durkheim. Ferge Zsuzsa beszélt róla, elemezték *Az öngyilkosságot*, a társadalmi tények mibenléte vitára adott alkalmat.⁴³ Az első, 1972-ben indult egyetemi szociológus évfolyam az ELTE-n is olvasta Durkheimet, a *Szabályokat* Huszár Tiborral, *Az öngyilkosságot* (mint a helyes módszertan mintapéldányát) Cseh-Szombathy Lászlóval.⁴⁴ Az MKKE-n a hetvenes években Bertalan lászló is tanította Durkheimet.⁴⁵

A kiadási tevékenység szerény mértékű fellendülése azt tükrözte, hogy Durkheim már klasszikus szerzővé vált. Ez a státus leginkább az általános bevezetésekben és a hallgatók részére készített tananyagokban jelent meg, a tényleges kutatásokban alig volt jelen. A *Szociológia* négy évfolyamában, ha eltekintünk Kislégi Nagy két cikkétől [132, 133]⁴⁶ (amelyekben végképp nem új kutatások tükrözödték) Durkheim neve összesen ötször említödtött: két, az újonnan megjelent fordításokról szóló recenzióban, két idegen nyelvről fordított (továbbképzési anyagnak szánt) cikk részletben és egy vallásszociológiai tanulmányban. Durkheim – nem úgy, mint hatvan évvel korábban – a ténylegesen kutató szociológusok számára nem volt közvetlenül érdekes.

Abban, ahogy Durkheim az általános értekezésekben vagy a kiadásokhoz írt bevezetőkben megjelent, jól tükrözödték a társadalomtudományi kutatások előtt álló lehetőségek.

Három Durkheim – három szerep

Kulcsár Kálmán könyve [136] elméleti és történeti bevezető kívánt lenni a szociológiába, integrálva a 'polgári' szociológia eredményeit. Bár önértékelése szerint marxista volt, a könyv magán viselte a 'polgári' összefoglalások, mindenek előtt talán Becker és Barnes. [16] terjedelmes munkájának a hatását.. A francia szociológiára térve, Kulcsár Durkheim érdemének elsősorban a makrostrukturális megközelítést, a társadalmi tények elmélyült kutatását tartotta. A munkamegosztás-könyv. a *Szabályok* és *Az öngyilkosság* gondolatainak rövid összefoglalása alapján Durkheim mint empirikus kutató jelent meg. Kulcsár szinte semmit nem szólt a 'vallási élet elemi formáit' kutató Durkheimről.⁴⁷ Kulcsár szerint a durkheimi szociológia fő vonala a társadalmi szolidaritás kutatása volt, vagyis a társadalmi (morális) ellenörzés kutatása. Durkheim szociologizmusa „mélyebben fekvő társadalmi igényt” fejezett ki. A probléma, amely a társadalmi szolidaritás elméletében

⁴² A válogatás egy rövid részét már 1948-ban lefordították. [51] A HSZ-t bemutató, roppant hatású két kötet [152] bevezetése már utalt Jásziék és Durkheim kapcsolatára, s a közölt tanulmányok közt szerepelt Bolgár Durkheim-nekrológja. [26]

⁴³ Gombár Csaba, személyes közlés.

⁴⁴ Lakatos László, Bajomi Iván, személyes közlés.

⁴⁵ Rényi Ágnes, személyes közlés.

⁴⁶ Élete végén Kislégi Nagy néhány más publikációban is elmondta, amit Durkheimről tudott [129, 130, 131]; ezek, akárcsak fiatalkori publikációi, alig voltak mások, mint kivonatok.

⁴⁷ Lévy-Bruhlnek tulajdonította a primitív népek kutatásának a kezdeményezését! [136, 183]

kifejeződött, a tőkés társadalom fejlődéséből adódott. Két út állt úgymond nyitva: a forradalom (már csak a kommün tapasztalatai miatt is), illetve „a tőkés társadalom két alapvető, de ellentétes osztályának valamilyen módon egymáshoz való közelítése, az osztályharc elmosására való törekvés.” [136, 166, 170] Ez utóbbit szolgálta volna Durkheim.

Kulcsár Durkheimnek egyoldalúságot vetett a szemére: „a társadalmat a *morális jelenségekkel* igyekszik magyarázni.” [136, 168]

Durkheim „... nem látja a munkamegosztás *tényleges alapját*, a termelési folyamatban végbemenő folytonos differenciálódást. Ezzel függ össze azután, hogy nem ismeri fel: a 'társadalmi szolidaritás' nem más, mint alapvetően *a termelési folyamatra visszavezethető, egymással sokirányú összefüggésben levő társadalmi viszonyok összessége*. S éppen mert az, nem csupán 'szolidaritás', hanem ellentmondásokkal, alá- és fölérendeltségi viszonyokkal, küzdelmekkel terhes, történetileg változó viszonyok rendszere.” [136, 171]⁴⁸

A Kulcsár-Durkheim viszony a marxista és a 'polgári' szociológia viszonyát modellálta. Kulcsár nem kérdőjelezte meg a durkheimi megközelítés tudományosságát (míg a korszak számos ideológiai publikációjának a kiindulópontja a 'burzsoá' szociológia tudománytalansága volt). Durkheimmel szemben két kifogása volt: csak a valóság egy szeletét látta, amikor nem ismerte fel a munkamegosztás objektív determinánsait; másrészt a monopolkapitalizmus rendszerében meghatározott funkciót töltött be, a társadalmi konfliktusok enyhítésére törekedve.⁴⁹ Mindebből az következett, hogy a marxista szociológus sokat tanulhat Durkheimtől, csak arra kell figyelnie, hogy tudatában legyen a durkheimi szociológia objektív funkciójának. A tudományosság remény szerint kölcsönös elismerése alapozta meg azt a kooperációt (konferencia-részvételeket, ösztöndíjakat), amely olyan fontos volt a születő magyar szociológia számára. Kulcsár az adott keretekhez igazodva ezt igyekezett biztosítani – mint tudós is és mint tudományos bürokrata is.

Cseh-Szombathy megközelítésmódja egész más volt. Tagja volt a Szalai-csoportnak és Durkheimet még akkor olvasta. *Az öngyilkossághoz* írt bevezetése [35] a könyv tudományos jelentőségét úgy mutatta be, hogy a modern módszertani és tartalmi eredményekhez hasonlította a Durkheiméit. Cseh-Szombathy azt hangsúlyozta, hogy *Az öngyilkosság* nemcsak történetileg jelentős, hanem a modern tudós is sokat tanulhat Durkheimtől. Durkheim könyvében „a szociológiai kutatás alapvető eljárásai olyan világosan álnak előttünk, ... ahogyan azóta is kevés szociológiai munkában.” [35, 6] Durkheim a mintaszerű szociológus. Példaképpen a „multivariáns anlizist” vette, vagyis azt az elemzést, amelynek során Durkheim kimutatta, hogy a „faji-nemzetiségi jelleg” nem játszik meghatározó szerepet az öngyilkossági gyakoriság alakulásában (a svájci kantonok nemzetiség és domináns vallás szerinti összehasonlításával). [35, 8-10] Cseh-Szombathy is hangsúlyozta, hogy Durkheim

⁴⁸ Az 1972-ben megjelent, korlátozott terjesztésű szöveggyűjtemény névtelen bevezetője ugyancsak Durkheim szemére vetette, hogy a „szellemi intézményekre korlátozva a társadalmiság kritériumait” (sic) járt el, és a kiutat „a morális megváltásban keresi, az erkölcsi nevelést akarja mindenhatóvá tenni.” Ez a bevezetés is azt hangsúlyozta, hogy a „polgári és marxista szociológia egész története a konfrontáció története”, és Durkheim „a maga nemében páratlanul koherens elméleti eszköztárt felvonultatva” volt „a forradalom és a marxista gondolat tudatos ellenzője.” [71, 6-7] Ez a szöveg nyilvánvalóan legitimációs szerepet játszott, hiszen a sorozatot, amelyben megjelent, a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya adta ki.

⁴⁹ Az a körülmény, hogy Kulcsár több alkalommal politikailag konzervatív tudósként jellemezte Durkheimet [136, 166, 179], nem ebből az értékelésből fakadt, hanem a szociológiatörténetírásban a hatvanas évek elején uralkodó felfogást tükrözte. Lásd ezzel kapcsolatban például Coser írását. [34] Láttuk, hogy fél évszázaddal korábban Jászi is reakciónak, kispolgárinak tartotta Durkheimet. [154, 83] A konzervatív Durkheimet csak a hatvanas évek végi értelmiségi-szellemi pezsgés és válság nyomán váltotta fel a reformer Durkheim.

némely elemzése hibás, hogy olykor túl sok időt töltött irreleváns hipotézisek kiküszöbölésével, a bevezetés egésze mégis azt igazolja, hogy ez a fajta megközelítés érvényes maradt mindmáig. Ezt a célt szolgálta az is, ahogy az előszó utolsó harmada a modern öngyilkosságkutatásokkal foglalkozik: ezek azt támasztják alá, hogy bár a durkheimi elemzések egy része elavult, egyes megállapításai megkérdőjelezhetők⁵⁰, a tudományos kutatás mégis építhet rájuk, kiegészítheti és pontosíthatja őket.⁵¹

Cseh-Szombathy, anélkül, hogy a kifejezést használni, a szociológiai tudományt kumulatív vállalkozásnak mutatta be. Durkheim ebben a képben olyasvalaki, akinek a nézeteire bizton lehet építeni, akinek a 'vállára lehet állni'. Ebben a megközelítésben a magyar szociológia előtt álló feladat az volt, hogy elsajátítsa a másutt már megszerzett tudást, s onnan lépjen tovább. Fontos mozzanat volt, hogy a durkheimi és Durkheim utáni öngyilkosság-kutatást egymás mellé állította. A kettő viszonya példaszzerű viszony volt: az alapító személy eredményeinek elismerése és dogmatizálásának elkerülése azt mutatta, hogy miképpen kell a szociológiát továbbépíteni. Ebben a képben nem volt semmi helye a 'polgári szociológus' Durkheimnek és a marxizmusnak sem. Cseh-Szombathy természetesen az előszó írása idején domináns és a formálódni kezdő magyar szociológia sok szereplője által elfogadott szociológiai megközelítés alaptémáit variálta. Durkheim ekkor már a szociológia egyik alapító atyja volt – erről szolt az előszó..

Az 1978-as tanulmánygyűjtemény Ferge Zsuzsa által írt bevezetője egy harmadik megközelítésmódot képviselt. Noha a bevezetőre közvetlenül nem hatott a Durkheim-recepcióban világszerte megkezdődött átalakulás⁵², egész orientációja párhuzamos volt azzal. A franciaországi '*retour de ou à Durkheim*' [9] átalakította a teljesítményéről és hibáiról alakított képet. A Jean Duvignaud [52], Jean-Claud Filloux [55] és Karády Viktor [60] által gondozott szövegkiadások nyomán sok tekintetben megváltozott a kanonizált munkák értelmezése. Az sem volt elhanyagolható, hogy a hatvanas években ismertté váló Bourdieu (akitől ugyancsak 1978-ban jelent meg egy alapvető és Ferge Zsuzsa által szerkesztett válogatás magyarul) valamiképpen Durkheim örökébe látszott lépni. A világban ez volt a konszenzuális és a kumulativitást hangsúlyozó parsonsi szociológia bomlásának az ideje, a marxizmus körüli pezsgés kora.

Ferge Kulcsárhoz hasonlóan 'polgári szociológusként' definiálta Durkheimet, aki „joggal váltotta és váltja ki a marxista szociológia bírálatát”, s akinek a „szociológiáját valóban az osztályviszonyok, a modern társadalmat strukturáló és mozgató erők félreismerése, pontosabban az osztályviszonyok nem létezővé szublimálása” jellemez. [76, 10-11] Csakhogy itt a mérce nem a redukált Marx, hanem – a szóhasználatból és az érvek sorrendjéből láthatóan⁵³ – Bourdieu osztálykonceptiója, a szimbolikus erőszak konceptiója. A Durkheim korlátait bemutató bekezdés előtt Ferge már egy a Kulcsárétól és a Cseh-Szombathyétól eltérő képet rajzolt fel róla. Utalt a HSZ Durkheim-recepciójára (ezt röviden Cseh-Szombathy is megemlíttette) [76, 5], majd azokat a mozzanatokot sorolta fel, amelyek „nehezen illeszthető{k} be a tőkés társadalom apologétájáról festett képbe.” [76, 6]

⁵⁰ „Durkheim halála óta nagyot fejlődött a szociológia módszertana, az egyes konkrét vizsgálatok technikája, megnőtt a lehetősége annak, hogy a matematikai statisztika eredményeit vagy a rokon tudományok legújabb megállapításait felhasználják stb.” [35, 5]

⁵¹ „Ennek ellenére *Az öngyilkosság* értékét, időtálló voltát bizonyítja, hogy hetven év eltelte után is össze lehet hasonlítani a mai vizsgálati beszámolókkal.” [35, 6]

⁵² Ferge Zsuzsa visszaemlékezése szerint.

⁵³ A 10-11. oldalon a Durkheim korlátait bemutató bekezdés egy Bourdieu nevét is említő és stílusát idéző mondatral zárul.

Vitatkozott azzal a Parsonsnak tulajdonított felfogással, amely Durkheimben „mélyen konzervatív, szocializmus- és reformellenes szociológust” láttatott. [76, 6] Ferge Durkheimje reformista: idézte az öröklött tulajdoni különbségek és az igazságos szerződés összeegyeztethetlenségéről szóló durkheimi fejtegetést a *Leçons*-ból [53, 237], bírálta a magyarul is megjelent Adorno-féle kritikát (akivel a Bolgár értékelését állította szembe), utalt a Jaurès-zel való kapcsolatára. [76, 7-9] Ferge Durkheimja ugyanúgy tudományos, mint a Cseh-Szombathyé: a hangsúlyt kevésbé a helyes módszertanra, mint inkább a dilettantizmus durkheimi bírálatára tette. [76, 9] Durkheim nála is „követésre érdemes minta” [76, 15]: lelkiismeretes, alapos, de a társadalom problémáira is érzékeny, nyitott, felelősségteljes reformista szociológus modellje, akit nemcsak a tények és elméletek, hanem a világ megjavításának a lehetősége is érdekel. Ferge is elismerte, hogy Durkheim túlhangsúlyozta „az erkölcsi tények tudati meghatározottságát”, másfelől viszont azok a marxista törekvések is sokat hasznosíthatnának Durkheimből, amelyek „a tudati szférák és a felépítményhez tartozó intézményrendszerek relatív autonómiájából” indulnak ki. [76, 14-15]

Ferge kiemelte a durkheimi szociológia kooperatív jellegét, azt, hogy a durkheimista csoport „egy valóságos közösséget alkotó értelmiségi csoport” volt, amelynek a tagjai aszketikus módon a közös vállalkozásnak rendelték alá magukat, amelyet nem „a tudás szigorúan magántulajdonosi kezelése jellemzett”. [76, 10] Kiemelve a szakmai szolidaritást, a más tudományokkal való kooperációt és a szakszerű kutatást [76, 14-15] a bevezető egy határozott értékrendet körvonalazott. Ennek az értékrendnek természetesen a szakmán túlmutató implikációi voltak. Az egész bevezetésnek óhatatlanul volt politikai áthallása. Durkheim minta volt a szigorúan szakszerű, racionalista, reformista, mérsékelt antikapitalista értelmiségi számára.

* * *

Jászi merev, reakciós kispolgári professzora tehát Fergénél a szocialista reformer értelmiségi távoli mintájává változott. A Jászit és Fergét elválasztó hetven év ellentétes változásokat hozott. Ferge már mint egy létező szaktudomány szaktudósa beszélhetett. A szociológiai tudománynak már volt egy kicsinyke, de viszonylag biztos helye. A századelő eleven nyilvánossága viszont a távoli múlt emléke volt. Míg Jászi a 'publicisztikát' akarta tudományossá tenni, azaz a nyilvánosságot racionálisan felvilágosítani, addig a hetvenes években az olyan, szerényen reformista tudományok, mint a szociológia, vállaltak 'publicisztikai' funkciókat. A Durkheimnek tulajdonított szerepek is ennek a változásnak a függvényében alakultak.

Irodalom

1. -i.(Jászi Oszkár), "Egy olasz szociológiai folyóirat". *Huszedik Század*, 1901. 3. kötet 385-386. o.
2. -r.(Jászi Oszkár), "A szociologia eredményei". *Huszedik Század*, 1907. 15. kötet 566-567. o.
3. -r.(Jászi Oszkár), "A szociológia feladata és módszere". *Huszedik Század*, 1908. 17. kötet 301-304. o.
4. (E)(Jászi Oszkár), "Alfred Fouillée 1838-1912". *Huszedik Század*, 1912. 26. kötet 417-419. o.
5. Adorno, Theodor W. (1976) *Einleitung* (1967), in Durkheim, Emile, *Soziologie und Philosophie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. 7-44.o.

6. Angyal Pál, "Az öngyilkosság és a büntetőjog". *Társadalomtudomány*, 1927. 7. kötet 11-21. o.
7. B.R.(Braun Róbert), "Pittsburghi szemle". *Husadik Század*, 1910. 21. kötet 472-476. o.
8. Babits Mihály, *Halálfiái* (1927). 2006, Budapest: Argumentum.
9. Balandier, Georges, Le retour de Durkheim, in *Le Monde*. 1975. dec. 19. p. 13,19.
10. Bálint Alice, "A totemizmus". *Századunk*, 1927. 2. kötet 43-55. o.
11. Balla Antal, "A vallási élet kezdetleges formái". *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1914. 7. kötet (1) 65-69. o.
12. Balla Antal, "Az erkölcsi szabályok szociológiai megvilágításban". *Társadalomtudomány*, 1925. 5. kötet 245-250. o.
13. Balla Antal, "Durkheim a szociálizmusról". *Társadalomtudomány*, 1928. 8. kötet 252-255. o.
14. Bartók György, "Természet és társadalom (Prolegomena egy leendő sociológiához)". *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 2. kötet 421-446. o.
15. Basch Imre, "Az ipari település". *Husadik Század*, 1911. 23. kötet 117-120. o.
16. Becker, Howard and Barnes, Harry Elmer, *Social Thought from Lore To Science* (1938). 1961, New York: Dover Publications.
17. Benczelits Jázon, "Le Dantec a monizmusról". *Husadik Század*, 1906. 14. kötet 494-500. o.
18. Benczelits Jázon, "Az anyag és az erők fejlődéséről". *Husadik Század*, 1908. 18. kötet 244-248. o.
19. Berthoud, Gerald, "Somlo et l'ordre generalisée du don". *La revue du MAUSS*, 1991 (nouv.ser. 14.) 83-92. o.
20. Besnard, Philippe, La destinée du Suicide. Réception, diffusion et postérité, in *Le Suicide un siècle après Durkheim*, szerk. Borlandi, Massimo and Cherkaoui, Mohamed. 2000, Paris: Presses Universitaires de France. 184-218. o.
21. Bibó István id., *A primitív ember világa*. 1927, Szeged: k.n.
22. Bolgár Elek, "Pszichologizmus a szociológiában". *Husadik Század*, 1917. 35. kötet 481-494. o.
23. Bolgár Elek, "A szociológiai szintézis természetéről". *Athenaeum*, 1917. 3. kötet 64-83. o.
24. Bolgár Elek, "Durkheim szociológiája". *Husadik Század*, 1918. 37. kötet 257-273. o.
25. Bolgár Elek, "Durkheim tanainak ismeretelméleti alapjai". *Athenaeum*, 1918. 4. kötet 136-153. o.
26. Bolgár Elek, "Emile Durkheim". *Husadik Század*, 1918. 37. kötet 35-38. o.
27. Bouglé, C[élestine}, "Az élettani sociologia és a kasztok uralma". *Husadik Század*, 1900. 1. kötet 1-17. o.
28. Bouglé, Célestin, "A francia szociológia tradíciói és irányai". *Társadalomtudomány*, 1938. 18. kötet 1-9. o.
29. Bouglé, Célestin, *Essais sur le régime des castes*. 1908, Paris: Alcan.
30. Bouglé, Célestin, *Bilan de la sociologie française contemporaine*. 1935, Paris: Alcan.
31. Braun Róbert, "A falu lélektana". *Husadik Század*, 1913. 27. kötet 545-571, 690-713. o.
32. Collins, Howard F., *Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata*. 1903, Budapest: Politzer.
33. "Correspondance reçue par Célestin Bouglé". *Revue française de sociologie*, 1979. 20. kötet (1) 32-48. o.

34. Coser, Lewis A., Durkheim's conservatism and its implications for his sociological theory, in *Emile Durkheim. 1858-1917*, szerk. Wolff, Kurt H. 1960, Columbus: Ohio State University Press. 211-232. o.
35. Cseh-Szombathy László (1982) *A magyar kiadás előszava* (1967), in Durkheim, Emile, *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 5-28.o.
36. D.(Dániel Arnold), "A városok keletkezése a középkorban". *Huszedik Század*, 1908. 17. kötet 94-96. o.
37. D.L.(Dienes Lajos), "Antropozsziológiai tanulmányok". *Huszedik Század*, 1910. 22. kötet 151-153. o.
38. D.P.(Dienes Pál), "Ward újabb szociológiai munkái". *Huszedik Század*, 1907. 16. kötet 641-644. o.
39. Dahme, Hainz-Jürgen and Frisby, David P. (1992) *Editorischer Bericht*, in Simmel, Georg, *Aufsätze und Abhandlungen. 1894 bis 1900*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. 585-591.o.
40. Dékány István, *Bevezetés a társadalom lélektanába. Szociálpszichológia*. 1923, Pécs: Danubia.
41. Dékány István, "Szabad és kötött környezetformák". *Társadalomtudomány*, 1930. 10. kötet 280-288. o.
42. Dékány István, *A társadalomfilozófia alapfogalmai*. 1933, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
43. Dékány István, "Célestin Bouglé". *Társadalomtudomány*, 1940. 20. kötet 72-74. o.
44. Dékány István, *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. 1943, Budapest: Pantheon.
45. Dienes László, "Kézikönyvtás. Année sociologique". *Könyvtári Szemle*, 1914. 2. kötet 56. o.
46. Durkheim, *A szociológia módszere*. Kultura és Tudomány. 1917, Budapest: Franklin-társulat.
47. Durkheim, Emile, "W.J.Mc Gee The Seri Indians". *L'Année sociologique*, 1903. 6 (1901-1902). kötet 323-324. o.
48. Durkheim, Emile, "Examen critique des systèmes classiques sur les origines de la pensée religieuse". *Revue philosophique*, 1909. 67. kötet 1-28, 142-162. o.
49. Durkheim, Emile, "A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálata". *Huszedik Század*, 1909. 19. kötet 417-442, 529-547. o.
50. Durkheim, Emile, *Le socialisme. Sa définition, ses débuts. La doctrine Saint-Simoniennne*. 1928, Paris: Alcan.
51. Durkheim, Emile, *Pedagógia és szociológia* (1902), in *Nevelés és neveléstudomány*, szerk. Kiss, Árpád. 1948, Budapest: Egyetemi Nyomda. 234-249. o.
52. Durkheim, Emile, *Journal sociologique*, szerk. Duvignaud, Jean. 1969, Paris: Presses Universitaires de France.
53. Durkheim, Emile, *Leçons de sociologie. Physique des moeurs et du droit* (1950). 2. ed. kiadás. 1969, Paris: Presses Universitaires de France.
54. Durkheim, Emile (1969) *Sur le totémisme* (1902), in Durkheim, Emile, *Journal sociologique*. Paris: Presses Universitaires de France. 315-352.o.
55. Durkheim, Emile, *La science sociale et l'action*. 1970, Paris: Presses Universitaires de France.
56. Durkheim, Emile, *A pedagógia természete és módszere* (1911), in *Francia szociológia (Válogatás)*, szerk. Ferge, Zsuzsa. 1971, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 37-56. o.

57. Durkheim, Emile, A szociológiai módszer szabályai. Előszó a második kiadáshoz (1901), in *Francia szociológia (Válogatás)*, szerk. Ferge, Zsuzsa. 1971, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 21-36. o.
58. Durkheim, Emile, *A társadalmi tényről*. Szociológiai Füzetek 4. 1972, Budapest: A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya.
59. Durkheim, Emile (1975) *Grierson H.P.J. The silent trade* (1905), in Durkheim, Emile, *Textes. 3. Fonctions sociales et institutions*. Paris: Les Éditions de Minuit. 335-337.o.
60. Durkheim, Emile, *Textes*. 1975, Paris: Les Éditions de Minuit.
61. Durkheim, Emile (1978) *A szociológia módszertani szabályai* (1895), in Durkheim, Emile, *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 21-158.o.
62. Durkheim, Emile, *A társadalmi tények magyarázatához*. 1978, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
63. Durkheim, Emile, *Nevelés és szociológia* 1980, Budapest: Tankönyvkiadó.
64. Durkheim, Emile, *Az öngyilkosság* (1897). 2. kiadás. 1982, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
65. Durkheim, Emile (1996) *Représentation individuelles et représentations collectives* (1898), in Durkheim, Emile, *Sociologie et philosophie*. Paris: Presses Universitaires de France. 1-48.o.
66. Durkheim, Emile, *Sociologie et philosophie* (1924). 1996, Paris: Presses Universitaires de France.
67. Durkheim, Emile, *Az öngyilkosság* (1897). 3. kiadás. 2000, Budapest: Osiris.
68. Durkheim, Emile, *A társadalmi munkamegosztásról* (1893). 2001, Budapest: Osiris.
69. Durkheim, Emile, *A vallási élet elemi formái* (1912). 2003, Budapest: L'Harmattan.
70. Durkheim, Emile and Mauss, Marcel (1978) *Az osztályozás néhány elemi formája* (1903), in Durkheim, Emile, *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 253-334.o.
71. *Előszó helyett* (1972), in Durkheim, Emile, *A társadalmi tényről*. Budapest: A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya. 5-7.o.
72. Engel Zsigmond, "A pénz filozófiája". *Huszedik Század*, 1902. 5. kötet 511-513. o.
73. Enyvvári Jenő, "A történelmi materializmus egy ismeretelméleti kritikájáról". *Huszedik Század*, 1906. 13. kötet 226-233. o.
74. Erdei Ferenc (1980) *A magyar paraszttársadalom* (1942), in Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 83-252.o.
75. Farkas Imre, "Max Weber vallásszociológiája I-IV." *Századunk*, 1932. 7. kötet 84-96, 174-177, 226-232, 299-303. o.
76. Ferge Zsuzsa (1978) *Előszó a magyar kiadáshoz*, in Durkheim, Emile, *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 5-15.o.
77. Ferge Zsuzsa és Haber Judit, szerk. (1974) *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok*. 1974, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: Budapest.
78. Fogarasi Béla, "Durkheim: A sociologia módszere". *Történeti Szemle*, 1917. 6. kötet 354-355. o.
79. Frazer, J.G., "A Társadalmi Embertan célja". *Huszedik Század*, 1914. 29. kötet 281-298. o.
80. G., "A kapitalizmus lényege és keletkezése". *Huszedik Század*, 1909. 20. kötet 215-221. o.
81. gg.(Gratz, Gusztáv), "A statisztika technikája". *Huszedik Század*, 1901. 4. kötet 229-230. o.

82. Giddings, Franklin Henry, *A sociologia elvei. A társulás és a társas szerveződés jelenségeinek elemzése* (1896). 1909, Budapest: Grill Károly.
83. Glatz Ferenc (1993) *Hajnal István történetírása*, in Hajnal István, *Technika, művelődés*. Budapest: História - MTA Történettudományi Intézete. xi-xlii.o.
84. Goldscheid, Rudolf, "Kulturperspektívák". *Huszdik Század*, 1913. 28. kötet 177-199. o.
85. Gumplowicz, Ludwig, "Ratzenhofer szociológiája". *Huszdik Század*, 1907. 15. kötet 397-412. o.
86. H.E.(Harkányi Ede), "Az erkölcsi érzés keletkezése és fejlődése". *Huszdik Század*, 1909. 19. kötet 402-404. o.
87. h.j.(Husztai József), "Durkheim: A szociologia módszere". *Magyar Középiskola*, 1918. 11. kötet 178-179. o.
88. Haerle, Rudolf K., "W.I. Thomas and the Helen Culver Fund for Race Psychology: The Beginnings of Scientific Sociology at the University of Chicago". *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 1991. 27. kötet 21-41. o.
89. Hajnal István (1993) *Történelem és szociológia* (1939), in Hajnal, István, *Technika, művelődés*. Budapest: História - MTA Történettudományi Intézete. 161-204.o.
90. Hertz, Robert, "Contribution à une étude sur le représentation collective de la mort". *L'Année sociologique*, 1907. 10 (1905-1906). kötet 48-137. o.
91. Hort Dezső, "A tudás szociológiája (Wissensoziologie)". *Századunk*, 1930. 5. kötet 204-211. o.
92. Huvelin, Paul, "Magie et droit individuel". *L'Année sociologique*, 1907. 10 (1905-1906). kötet 1-47. o.
93. J.(Jászi Oszkár), "Az amerikai szociológiai társaság évkönyve. Beszámoló az első amerikai szociológiai kongresszusról". *Huszdik Század*, 1907. 16. kötet. o.
94. J.(Jászi Oszkár), "Small szociológiája". *Huszdik Század*, 1907. 15. kötet 83-85. o.
95. J.(Jászi Oszkár), "Az oligarchák szociológiája". *Huszdik Század*, 1908. 18. kötet 433-435. o.
96. J.(Jászi Oszkár), "Egy tömeglélektani kézikönyv". *Huszdik Század*, 1909. 19. kötet 302-304. o.
97. J.(Jászi Oszkár), "A politika lélektana". *Huszdik Század*, 1911. 23. kötet 114-116. o.
98. J.O. (Jászi Oszkár), "Lamarckisták és Darwinisták". *Huszdik Század*, 1900. 2. kötet 153-155. o.
99. J.O. (Jászi, Oszkár), "A forradalom szociológiája". *Huszdik Század*, 1908. 17. kötet 63-66. o.
100. J.O.(Jászi, Oszkár), "Sociologia". *Huszdik Század*, 1902. 5. kötet 234-236. o.
101. J.O.(Jászi Oszkár), "Két szociológiai könyv". *Huszdik Század*, 1903. 7. kötet 174-175. o.
102. J.O.(Jászi, Oszkár), "A modern erkölcstudomány". *Huszdik Század*, 1905. 12. kötet 329-331. o.
103. J.O.(Jászi Oszkár), "Ward szociológiája". *Huszdik Század*, 1905. 11. kötet 65-71. o.
104. J.O.(Jászi Oszkár), "Szociológiai kézikönyvek". *Huszdik Század*, 1907. 16. kötet 912-915. o.
105. J.O.(Jászi Oszkár), "A kasztok uralma". *Huszdik Század*, 1908. 18. kötet 417-420. o.
106. J.O.(Jászi Oszkár), "A társadalmi szolidaritás". *Huszdik Század*, 1911. 24. kötet 507-509. o.
107. Jászi Oszkár, "Az egyenlőségi eszmék". *Huszdik Század*, 1900. 1. kötet 157-158. o.
108. Jászi Oszkár, "Tarde új könyve". *Huszdik Század*, 1902. 6. kötet 65-66. o.
109. Jászi Oszkár, "Demokrácia és Természettudomány". *Huszdik Század*, 1905. 12. kötet 335-337. o.

110. Jászi Oszkár, "Két szociológiai évkönyv". *Huszedik Század*, 1905. 11. kötet 533-542. o.
111. Jászi Oszkár, "A szociológia két iskolája". *Huszedik Század*, 1905. 12. kötet 168-175. o.
112. Jászi, Oszkár, "A szociológia módszerei. Két vélemény". *Huszedik Század*, 1905. 11. kötet 325-332. o.
113. Jászi Oszkár, "A demokrácia jövője". *Huszedik Század*, 1906. 13. kötet 1-17, 109-124. o.
114. Jászi, Oszkár, "A történelmi materializmus induktív igazolása". *Huszedik Század*, 1906. 14. kötet 274-286. o.
115. Jászi Oszkár, *Mi a szociológia?* 1908, Budapest: Deutsch Zsigmond és társa.
116. Jászi Oszkár, *A történelmi materializmus állambölcselete*. Társadalomtudományi Könyvtár. 1908, Budapest: Grill Károly.
117. Jászi Oszkár, "Az emberi fejlődés antiracionális tényezői". *Huszedik Század*, 1912. 25. kötet 106-108. o.
118. Jászi Oszkár, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. 1912, Budapest: Grill Károly.
119. Jászi Oszkár, "Régi és új politika". *Szabadgondolat*, 1912. 2. kötet 233-236. o.
120. Jászi Oszkár, "Van-e társadalmi haladás?" *Huszedik Század*, 1912. 26. kötet 503-536. o.
121. Jászi Oszkár, Tíz év (1910), in *A szociológia első magyar műhelye. A Huszedik Század köre*, szerk. Litván György és Szücs László. 1973, Budapest: Gondolat. 94-106. o.
122. Jászi Oszkár, Tudományos publicisztika (1900), in *A szociológia első magyar műhelye. A Huszedik Század köre*, szerk. Litván, György and Szücs, László. 1973, Budapest: Gondolat. 51-64. o.
123. Jászi Viktor, "Kollektív lélek". *Huszedik Század*, 1904. 10. kötet 179-199, 267-294, 382-403. o.
124. K.A. (Kolnai Aurél), "Durkheim szociológiája". *Huszedik Század*, 1918. 38. kötet 349-350. o.
125. K.M.(Kósa Miklós), "Újabb tömeglélektani kutatások". *Huszedik Század*, 1907. 15. kötet 276-280. o.
126. Kapos Endre, "Értelem és szenvedély a mai társadalomban". *Századunk*, 1934. 9. kötet 133-135. o.
127. Kecskeméti Pál, "A szociológia történetfilozófiai megalapozása: Mannheim Károly". *Századunk*, 1926. 1. kötet 447-457. o.
128. Kinszki Imre, "Az ipari társadalom válsága". *Századunk*, 1935. 10. kötet 70-74. o.
129. Kislégi Nagy Dénes, "Emlékezés Maurice Halbwachsra". *Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 14. kötet 656-662. o.
130. Kislégi Nagy Dénes, "Ismerettan és szociológia". *Magyar Filozófiai Szemle*, 1972 662-673. o.
131. Kislégi Nagy Dénes, "Két Durkheim-mű". *Magyar Pedagógia*, 1972. 12. kötet 341-352. o.
132. Kislégi Nagy Dénes, "Hetvenöt éves a L'Année sociologique I." *Szociológia*, 1973. 2. kötet (1) 83-103. o.
133. Kislégi Nagy Dénes, "Hetvenöt éves a L'Année sociologique II." *Szociológia*, 1974. 3. kötet (2) 250-261. o.
134. Kislégi Nagy Dénes, *Életpályám emlékei*. 1979, h.n.: k.n.
135. "Könyvszemle". *Huszedik Század*, 1912. 26. kötet 833-839. o.
136. Kulcsár Kálmán, *A szociológiai gondolkodás fejlődése* (1966). 2. kiadás. 1971, Budapest: Akadémiai Kiadó.

137. *La Hongrie contemporaine et le suffrage universel. Edition spéciale française du Húszadik Század.* 1909, Paris: Giard et Briere.
138. Lakatos László, *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* 1996, Budapest: Új Mandátum.
139. Láncki Jenő, "Ludwig Gumplowicz". *Húszadik Század*, 1909. 20. kötet. o.
140. Láncki Jenő, "Lester F. Ward szociológiája". *Húszadik Század*, 1914. 30. kötet 577-595. o.
141. Láng Alice, "A konzervatív gondolkodás". *Századunk*, 1927. 2. kötet 469-470. o.
142. Le Bon, Gustave, "Az anyag keletkezése és megszűnése". *Húszadik Század*, 1908. 17. kötet 1-19. o.
143. Le Bon, Gustave, *A tömegek lélektana.* 1913, Budapest: Franklin-társulat.
144. Le Bon, Gusztáv, "Tudomány és okkultizmus". *Húszadik Század*, 1912. 25. kötet 169-193. o.
145. Lederer, Emil, "A gazdasági elem és a politikai eszme a modern pártalakulatokban". *Húszadik Század*, 1913. 27. kötet 673-689. o.
146. Lederer, Emil, "A világháború szociológiájához". *Húszadik Század*, 1915. 31. kötet 1-12. o.
147. Leopold Gusztáv, "A szociológia újabb irányai". *Húszadik Század*, 1903. 7. kötet 97-112, 190-200. o.
148. Lévy-Bruhl, Lucien, *La morale et la science des moeurs.* Bibliothèque de philosophie contemporaine. 1903, Paris,: F. Alcan.
149. Litván György, "Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873-1920)". *Valóság*, 1973. 16. kötet (8) 32-42. o.
150. Litván György, "Somló Bódog munkássága". *Szociológia*, 1977. 6. kötet (4) 503-507. o.
151. Litván György, Wissenschaftstransfer zwischen den Kulturen der Donaumonarchie -- Soziologie, in *Geschichte der österreichischen Soziologie. Konstituierung, Entwicklung und europäische Bezüge*, szerk. Langer, Josef. 1988, Wien: Verlag für Gesellschaftskritik. 133-141. o.
152. Litván György és Szücs László, szerk. (1973) *A szociológia első magyar műhelye. A Húszadik Század köre.* 1973, Gondolat: Budapest.
153. Litván György és Szücs László, szerk. (1978) *Szabó Ervin levelezése 1905-1918.* 1978, Kossuth: Budapest.
154. Litván György és Varga F. János, szerk. (1991) *Jászi Oszkár válogatott levelei.* 1991, Magvető: Budapest.
155. Lorenz Viktor, "A biológiai filozófia". *Húszadik Század*, 1907. 16. kötet 1085-1059. o.
156. M.V., "The Sociological Review, XIX. kötet 1927 jan". *Társadalomtudomány*, 1927. 7. kötet 120-126. o.
157. "A mai Magyarország és az általános választójog". *Húszadik Század*, 1908. 18. kötet 437-695. o.
158. Mannheim Károly, "A háború bölcséletéhez". *Húszadik Század*, 1917. 36. kötet 416-418. o.
159. Mannheim Károly, "Georg Simmel, mint filozófus". *Húszadik Század*, 1918. 38. kötet 194-196. o.
160. Mauss, Marcel (1968) *Roth L.H. The Aborigenes of Tasmania (1901)*, in Mauss, Marcel, *Oeuvres. I. Les fonctions sociales du sacré.* Paris: Les Éditions de Minuit. 500.o.

161. Mauss, Marcel (2000) *Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban* (1925), in Mauss, Marcel, *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris. 195-338.o.
162. Mauss, Marcel and Beuchat, Henri (2000) *Tanulmány az eszkimó társadalmak évszakonkénti változásairól. Társadalommorfológiai tanulmány* (1906), in Mauss, Marcel, *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris. 449-536.o.
163. Mauss, Marcel and Hubert, Henri (2000) *A mágia általános elméletének vázlatja* (1904), in Mauss, Marcel, *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris. 49-191.o.
164. Mérő Nándor, "Módszertani kérdések". *Huszdik Század*, 1918. 37. kötet 183-187. o.
165. Michels, Robert, "Jegyzetek a burzsoázia lélektanához". *Huszdik Század*, 1909. 19. kötet 217-236. o.
166. N.D. (Nagy Dénes), "Az észbeli működések az alsóbbrendű társadalmakban". *Huszdik Század*, 1910. 21. kötet 574-580. o.
167. N.D. (Nagy Dénes), "A legendák képződése". *Huszdik Század*, 1910. 21. kötet 683-687. o.
168. Nagy Dénes, "Durkheim: L'Année sociologique". *Huszdik Század*, 1910. 22. kötet 529-532. o.
169. Nagy Dénes, "Totemizmus és exogámia". *Huszdik Század*, 1910. 22. kötet 423-429. o.
170. Nagy Dénes, "A várnák társadalmi értéke". *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1910. 3. kötet 87-90. o.
171. Nagy Dénes, "A vallásos élet elemi formái. E. Durkheim könyve". *Huszdik Század*, 1912. 26. kötet 587-623. o.
172. Nagy Dénes, "A Durkheim-féle évkönyv legújabb kötete". *Huszdik Század*, 1916. 33. kötet 71-75. o.
173. Nagy Dénes, "Durkheim szociológiája". *Népművelés*, 1918. 13. kötet 97-116. o.
174. Nagy Dénes, *Bevezetés a szociológiába*. 1922, Budapest: Genius könyvkiadó.
175. Nagy Dénes, "Mauss, Marcel: Essai sur le don". *Közgazdasági Szemle*, 1926. 50. kötet (69. kötet) 318-322. o.
176. Nagy Endre (1993) *A Durkheim-sokk. Jászi találkozás az új szociológiával* (1982), in Nagy Endre, *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest-Szombathely: Pesti Szalon - Savaria University Press. 89-101.o.
177. óe (Szabó Ervin), "Kortörténeti jegyzetek". *Huszdik Század*, 1908. 17. kötet 394-395. o.
178. Oppenheimer Ferenc, "A marxizmus és a revizionizmus vitájához". *Huszdik Század*, 1912. 26. kötet 201-221. o.
179. Oppenheimer Ferenc, "A szocializmus lélektana". *Huszdik Század*, 1913. 27. kötet 137-152. o.
180. Oppenheimer, Franz, "A liberális szocializmus és a marxista kritika". *Huszdik Század*, 1911. 23. kötet 598-600. o.
181. Oppenheimer, Franz, "A tökenyereség kialakulása". *Huszdik Század*, 1911. 23. kötet 1-15. o.
182. Oppenheimer, Franz, "A zsidók és a gazdasági élet". *Huszdik Század*, 1911. 24. kötet 1-19. o.
183. Oppenheimer, Franz, "A demokrácia". *Huszdik Század*, 1914. 30. kötet 713-737. o.
184. Ottlik László, *A társadalomtudomány filozófiája*. 1926, Budapest: Magyar Filozófiai Társaság.
185. P., "Sociologiai körkérdés". *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908. 1. kötet (3) 258-264. o.

186. P.K.(Polányi Károly), "A tudomány módszerei". *Husztadik Század*, 1909. 19. kötet 201-203. o.
187. Parodi, Dominique, "A vallás problémája korunk gondolkodásában". *Husztadik Század*, 1914. 30. kötet 1-15. o.
188. Pekár Károly, "A XIX. század társadalomfilozófiai termése". *Husztadik Század*, 1902. 5. kötet 171-187, 255-268. o.
189. Pikler Gyula, "A menopszichológikus szociológiai irányról". *Husztadik Század*, 1905. 12. kötet 62-77. o.
190. Pikler, Julius und Somló, Felix, *Der Ursprung des Totemismus: ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie*. 1900, Berlin: Hoffman.
191. Rammstedt, Otthein (1992) *Editorischer Bericht*, in Simmel, Georg, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. 877-905.o.
192. Ratzenhofer, Gusztáv, *A szociológiai megösmérés lényege* 1908, Budapest: Grill Károly.
193. Rónai Zoltán, "A fajok harca és az államalakulás". *Husztadik Század*, 1909. 20. kötet 180-188. o.
194. Saád József, Társadalomtudomány 1921-1944, in *Társadalomtudomány. A Magyar társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*, szerk. Saád József. 1989, Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár - ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete. 5-22. o.
195. Saád József, *Társadalomtudomány. A Magyar társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. 1989, Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár - ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
196. Saád József, Max Weber Magyarországon. Hatástörténeti áttekintés, in *Szellem és etika. A '100 éves a Protestáns etika' című konferencia előadásai*, szerk. Molnár Attila Károly. 2005, Budapest: Századvég Kiadó. 9-50. o.
197. Salgó Ottó, "A szociológia kritikája". *Századunk*, 1931. 6. kötet 446-447. o.
198. Sárkány Mihály, "Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról". *Szociológia*, 1977. 6. kötet (4) 516-521. o.
199. Sas Andor, "A történelmi módszer ellen". *Husztadik Század*, 1913. 27. kötet 364-366. o.
200. Schmid, Michael, La réception dans la sociologie allemande, in *Division du travail et lien social. La these de Durkheim un siècle apres*, szerk. Besnard, Philippe, Borlandi, Massimo, and Vogt, Paul. 1993, Paris: Presses Universitaires de France. 231-250. o.
201. Simiand, François, "Thonnar (Albert) Essai sur le système économique des primitives". *L'Année sociologique*, 1903. 6 (1901-1902). kötet 483-490. o.
202. Simmel, Georg, "A sociologia problémája" (1894). *Husztadik Század*, 1900. 1. kötet 83-90. o.
203. Small, Albion W., "A sociológia tárgya". *Husztadik Század*, 1906. 14. kötet 96-109. o.
204. Sombart, Werner, *A szocializmus és a szociális mozgalom* 1908, Budapest: Grill Károly.
205. Somló Bódog, "A bruxellesi szociológiai Intézet". *Husztadik Század*, 1908. 18. kötet 381-387. o.
206. Somló Bódog, "A gazdaság őskorából". *Husztadik Század*, 1909. 19. kötet 1-9, 121-136. o.
207. Somló Bódog, A gazdaság őskorából (1909), in *Az ősi társadalom magyar kutatói*, szerk. Zsigmond Gábor. 1977. 383-409. o.
208. Somló, Felix, *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. [Instituts Solvay. Travaux de l'Institut de sociologie] Notes et mémoires. fasc. 8. 1909, Bruxelles: Misch & Thron.

209. Somló, Felix, *Zur Gründung einer beschreibender Soziologie*. 1909, Berlin - Leipzig: Walther Rothschild.
210. Spectator, "Lester F. Ward 1841-1913". *Huszadik Század*, 1913. 28. kötet 85-88. o.
211. Spencer, Baldwin and Gillen, Francis James, *The native tribes of central Australia*. 1899, Macmillan, London.
212. Spencer, Baldwin and Gillen, Francis James, *The northern tribes of central Australia*. 1904, London, New York, Macmillan.
213. Spencer, Herbert, "levele a Huszadik Századhoz". *Huszadik Század*, 1900. 1. kötet 1. o.
214. Spencer, Herbert, *Alapvető elvek*. 1909, Budapest: Grill Károly.
215. Steinmetz, S.R., "A szociográfia helye a szellemi tudományok sorában". *Huszadik Század*, 1913. 28. kötet 1-10. o.
216. "Sumner, William Graham: Folkways". *Huszadik Század*, 1908. 17. kötet 210-211. o.
217. sz.e.(Szabó Ervin), "A nagyipari munkásság élet és lélektanához". *Huszadik Század*, 1911. 24. kötet 227-231. o.
218. Szabó Ervin, "Társadalmi harcok. A nemzetközi sociologiai kongresszus tárgyalása". *Huszadik Század*, 1907. 16. kötet 792-805. o.
219. Szalai Sándor, *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. 1946, Budapest: Új Idők.
220. Szalai Sándor, *Bevezetés a társadalomtudományba*. 1948, Budapest: Egyetemi Nyomda.
221. Szántó Gábor András, et al., *Babits Mihály: Halálfiái. Jegyzetek*. 2006, Budapest: Argumentum.
222. Szilágyi Ákos, Anómia, in *Népszabadság*. 2006: Budapest. p. 5.
223. "A szociológia tanítása az Amerikai Egyesült Államokban". *Huszadik Század*, 1902. 6. kötet 242-251. o.
224. Szolnoki István, "Az előítéletek társadalmi gyökerei". *Századunk*, 1936. 11. kötet 37-40. o.
225. Thomas, William Isaac, "A faji előítélet lélektanához". *Huszadik Század*, 1907. 16. kötet 581-593. o.
226. Vajda Mihály, "A kapitalista szellem fejlődése (Werner Sombart: Der Bourgeois)". *Huszadik Század*, 1914. 29. kötet 101-108. o.
227. Vályi Bódog, "Durkheim sociológiája". *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908. 1. kötet (3) 211-224. o.
228. Vályi Bódog, "Nyilatkozat". *Huszadik Század*, 1908. 17. kötet 517-518. o.
229. Vámbéry Ruzstem, "Tarde rendszere". *Huszadik Század*, 1904. 10. kötet 1-13. o.
230. Varjas Sándor, "Simmel szociológiája". *Huszadik Század*, 1910. 22. kötet 310-317. o.
231. Vaskó Balázs, "Le Bon tömeglélektana magyarul". *Huszadik Század*, 1914. 29. kötet 543-546. o.
232. Vaskó Balázs, "Le Bon társadalomlélektani rendszere". *Huszadik Század*, 1915. 32. kötet 209-225. o.
233. Vj.(Varga Jenő), "Kereskedelmi politika deduktív alapon". *Huszadik Század*, 1911. 24. kötet 370-374. o.
234. vj.(Varga Jenő), "A szociálliberalizmus elmélete". *Huszadik Század*, 1911. 23. kötet 355-367. o.
235. Vogt, W. Paul, L'influence de la *Division du travail sociale* sur la sociologie Américaine, in *Division du travail et lien social. La these de Durkheim un siecle apres*, szerk. Besnard, Philippe, Borlandi, Massimo, and Vogt, Paul. 1993, Paris: Presses Universitaires de France. 215-230. o.
236. Ward, Lester F., *A haladás lelki tényezői* (1893). 1908, Budapest: Grill Károly.

237. Westermarck, Edward, "Az erkölcsi tudat természete". *Huszedik Század*, 1909. 19. kötet 113-120. o.
238. Zsigmond Gábor, Bevezetés, in *Az ősi társadalom magyar kutatói*, szerk. Zsigmond Gábor. 1977, Budapest: Gondolat. 5-21. o.
239. Zsigmond Gábor, "Somló Bódog és a magyar etnológia". *Szociológia*, 1977. 6. kötet (4) 508-515. o.